

Lange termijn trends in doodslag

Theoretische overdenkingen en Nederlands
bewijsmateriaal, 15de-20ste eeuw*

Doodslag¹ baart historici zorgen. Sommigen, die het 'the one crime for which the evidence is most reliable'² noemen, roemen de mogelijkheid die doodslag biedt voor het lange termijn onderzoek. Meer sceptisch gestemde onderzoekers proberen te bewijzen dat waargenomen trends slechts hersenschimmen zijn. Deze botsing van beweringen en benaderingen betreft in het bijzonder de periode voordat nationale statistieken bestonden. En bewijsmateriaal uit dat tijdperk mag niet ontbreken, als we betekenisvolle uitspraken willen doen over een ontwikkeling die werkelijk lange termijn genoemd mag worden.

Hier wil ik het thema vanuit een nieuw perspectief benaderen. Tot nu toe is het onderzoek naar preïndustriële doodslag grotendeels het terrein geweest van Engelse historici. Hoewel ik hun pogingen om gegevens te verzamelen bewonder, vind ik dat sommige van hun beweringen te kort schieten. Ik zal een nieuwe kijk op het onderwerp presenteren, onafhankelijk van het Angelsaksische wetenschappelijk debat. Dat heeft bovendien het voordeel dat gegevens uit een ander land dan Engeland ter discussie worden gesteld. Mijn doel is drieledig: het plaatsen van het onderzoek naar doodslag op een hechter theoretisch fundament; het bespreken van enkele methodologische

* Ik ben dank verschuldigd aan Sjoerd Faber die me hielp bij het vinden van moordzaken in de periode 1751-1810 en die mij inzage gaf in zijn aantekeningen over gevallen van kindermoord in de Amsterdamse lijkschouwingsrapporten. Désirée Herber en Stefanie Reesink hielpen bij het onderzoek in het Amsterdamse archief. Eerdere versies van dit artikel droeg ik als paper voor tijdens een sessie over lange termijn trends in misdaad tijdens de SSHA-conferentie in New Orleans, in november 1991, en tijdens een seminar van de onderzoeksgroep over mentaliteitsgeschiedenis van mijn vakgroep in maart 1992. Ik dank de deelnemers aan beide besprekingen, met name Eric Johnson, voor hun kritiek. Ook Herman Franke leverde commentaar op een eerdere versie.

¹ Het Engelse begrip 'homicide' is hier afwisselend als 'doodslag' en als 'moord' vertaald. Tenzij anders vermeld, worden daaronder alle volvoerde levensdelicten verstaan.

² Stone 1983, 22.

problemen en het toetsen van hypothesen die daaruit voortvloeien, waarbij ik gebruik maak van nieuw empirisch materiaal. Het merendeel van dat materiaal stamt uit Amsterdam. Als preindustriële historicus heb ik zelf archiefonderzoek gedaan voor de periode die voorafgaat aan het tijdperk van nationale statistieken.

De stand van het onderzoek

Lawrence Stone gaf tien jaar geleden een kort overzicht van Engelse cijfers over doodslag, dat grotendeels berustte op eerder werk van Gurr.³ De indrukwekkende reeksen getallen besloegen ongeveer zeven eeuwen en de gegevens waren herleid tot het aantal gevallen per 100.000 inwoners per jaar. Dit is een gebruikelijk meetinstrument. Korthedshalve zal ik van nu af aan spreken over *het* doodslag-cijfer. Daarmee bedoel ik het jaarlijkse gemiddelde per 100.000 inwoners in een bepaald gebied in een bepaalde periode. Het doodslag-cijfer daalde in Engeland van ongeveer twintig in 1200 tot ongeveer vijftien in de late middeleeuwen en tot tussen zes en zeven in het Elizabethaanse tijdperk. Daarna werd het nog lager (met de meest dramatische daling vanaf het einde van de zeventiende tot het einde van de achttiende eeuw) totdat het rond 1900 ongeveer één bedroeg. De meeste van deze cijfers zijn afgeleide gemiddelden, die berekend werden op basis van de gecombineerde cijfers van diverse steden en gebieden, met de grootste reikwijdte in de middeleeuwen. Omdat de daling zo markant is, concludeert Stone dat die afname ook werkelijk heeft plaatsgevonden ondanks de relatieve kunstmatigheid van de berekening van de cijfers. Het doodslag-cijfer begon omstreeks 1970 pas weer te groeien.

Een voor de hand liggende conclusie is, dat het niveau van alledaags geweld in de Engelse samenleving in de loop der eeuwen gedaald is, tenminste tot voor kort. Om deze ontwikkeling te verklaren verwijzen zowel Gurr als Stone naar Elias' theorie over het civilisatieproces dat een relatieve pacificatie teweeg bracht van het gedrag van steeds grotere groepen mensen. Stone noemt dit 'a cultural explanation'. Als alternatief stelt hij een 'social explanation'

³ Gurr 1981 is een overzicht van de geschiedenis van geweldsmisdrijven. Gurr's overzicht werd op zijn beurt, met name wat betreft doodslag en met enkele toevoegingen uit recente studies, opgenomen in het overzicht van Lawrence Stone (1983).

voor, gebaseerd op de zogenaamde *violence-au-vol* these die door Franse historici ontwikkeld is. Volgens deze theorie leidde de feodale erecode tot een overmaat aan geweldsmisdrijven, terwijl de centrale plaats van de markt in de burgerlijke samenleving zorgde voor een groter aandeel van de vermogensmisdrijven. In dit perspectief hangt de afname van het doodslag-cijfer samen met de overgang van een feodale naar een burgerlijke maatschappij.

Een andere opvallende trend betreft het percentage levensdelicten tegen gezinsleden (uitgezonderd de doodslag van leerlingen en personeel). Volgens Stone nam dit percentage in Engeland al toe in de periode van de veertiende tot de zeventiende eeuw (van 8 % tot 20 % van alle moord en doodslag).⁴ In een recent overzicht van Engelse en Franse studies over het vroeg moderne tijdperk wordt geconcludeerd dat dit soort doodslag van naaste verwanten steeds een kwart of minder van alle gevallen van doodslag betreft.⁵ In Engeland bedraagt dat percentage tegenwoordig ongeveer 45%.⁶ In Nederland is het percentage momenteel iets minder: ongeveer 30 %.⁷

Op Stone's artikel volgde enige discussie, maar daarin kwamen de doodslag-cijfers zelf nauwelijks ter sprake.⁸ Sindsdien zijn er twee studies met nieuwe cijfers gepubliceerd, die beide gebaseerd zijn op aantallen strafzaken. Beattie behandelt de graafschappen Surrey en Sussex. Zijn doodslag-cijfers bevestigen de opvallende daling tussen 1660 en 1800, die met name in stedelijk Surrey zeer sprekend was:

⁴ Stone 1983, 27.

⁵ Phillips 1988, 306-310. In de subcategorie moord op partners waren in de preindustriële periode tweederde of meer van de slachtoffers vrouwen, met uitzondering van ruraal Languedoc in de 18de eeuw.

⁶ Cockburn 1991, 93-96.

⁷ Eshof/Weimar 1991, 20.

⁸ De discussie tussen Stone (1985) en Sharpe (1985) lijkt eigenlijk te gaan over hun verschillende visies op de preindustriële Engelse samenleving. Hoewel ze strijden over welke auteur kindermoord wel meerekent in de moordcijfers en welke niet, stellen ze zich niet de vraag welke van de twee werkwijzen de voorkeur heeft. Daardoor verzuimen zij om aandacht te besteden aan het meest problematische aspect van het materiaal dat tot nu toe verzameld is door historici die preindustriële moord en doodslag onderzochten: de divergerende criteria op grond waarvan zij tot hun cijfers komen. Deze divergentie speelt een nog grotere rol wat betreft de bronnen waarop zij zich baseren. Soms is het materiaal ontleend aan lijkschouwingsrapporten, terwijl ander materiaal berust op strafzaken. Ik zal aantonen dat de aard van de bron veel uit kan maken voor de telling.

van 8,1 in de jaren zestig van de zeventiende eeuw tot 0,9 in de laatste twee decennia van de achttiende eeuw.⁹ Cockburn (1991) is voornamelijk op zoek naar bewijs en argumenten om te kunnen ontkennen dat er een lange termijn ontwikkeling van enige betekenis heeft plaatsgevonden. Toch is hij in zijn analyse van moord en doodslag in Kent tussen 1560 en 1985 gedwongen te erkennen dat de door Stone geponeerde trend bestaat (met geringe verschillen in timing en met een vermindering van het Elizabethaanse doodslag-cijfer tot 4,6). Door zijn eigen cijfers wat te bagatelliseren kan Cockburn concluderen dat de algemene daling wel degelijk bestond, maar dat de dimensies ervan minder spectaculair zijn dan op het eerste gezicht uit zijn cijfers zou kunnen blijken.

Het meeste onderzoek naar lange termijn trends betreft dus Engeland. Er bestaan enkele uitzonderingen. De Zweedse ontwikkeling wordt besproken door Eva Österberg. Zij poneert een daling van het doodslag-cijfer die lijkt op die van Engeland, met een cruciale daling tussen het midden van de zeventiende en het midden van de achttiende eeuw. Haar gegevens vertonen echter nogal wat hiaten. Ter verklaring van de trend verwijst ze zowel naar het civilisatieproces als naar de moderniseringstheorie.¹⁰ Het bewijsmateriaal voor de trend bij de oosterbuur en vroegere kolonie van Zweden is nog zwakker. Als wij Ylikangas mogen geloven, maakte het geweldsniveau in Finland een raadselachtige ontwikkeling door. Het doodslag-cijfer was 'well over ten' in het midden van de zestiende eeuw; het daalde tot 1 of 2 in de periode 1754-1809; het steeg weer tot 2 of 3 tijdens de negentiende eeuw, vooral door de gewoonte in één provincie om met messen te vechten, en het nam nog meer toe in de loop van de twintigste eeuw. Ter verklaring

⁹ Beatties doodslag-cijfers berusten op aanklachten met uitsluiting van die wegens kindermoord. Hij bespreekt kindermoord afzonderlijk, zonder dat hij cijfers per 100.000 inwoners geeft. Beattie concludeert ook dat het dagelijks leven in Engeland in de loop van de achttiende eeuw minder gewelddadig werd; maar hij doet geen poging om deze ontwikkeling theoretisch te verklaren: Beattie 1986, 108 (moordzaken), 113-124 (kindermoord), 132-9 (geweld in Engeland).

¹⁰ Zie Österberg 1991, 14. De tabel die zij daar geeft is ook, met enkele toevoegingen, opgenomen in de paper die zij presenteerde op de Fourth IAHCJ Conference (over stedelijke en rurale misdaad), Stockholm, Juli 1990, 12. Het bewijsmateriaal is enigszins problematisch. Österbergs gegevens tot 1645 stammen uit een gevarieerd geheel van stadjes, rurale districten en de hoofdstad, terwijl voor de periode van de cruciale daling geen materiaal voor handen is. Bovendien zijn de nationale cijfers van na 1761 relatief, niet ten opzichte van de gehele bevolking maar ten opzichte van de inwoners van 15-69 jaar.

verwijst Ylikangas naar Finse eigenaardigheden in plaats van naar historische trends.¹¹

Voor het kerngebied van continentaal Europa is de stand van het onderzoek niet veel beter. Er is wat onderzoek gedaan in Nederland; dat zal ik bespreken als ik mijn eigen gegevens presenteer. Ondanks hun grote belangstelling voor het thema misdaad en straf, hebben Franse historici er van af gezien om doodslag-cijfers te berekenen. Muchembled's gegevens over gratie-verzoeken zijn echter veelzeggend. In Artois kregen tussen 1386 en 1660 jaarlijks gemiddeld tien mensen per 100.000 inwoners gratie na een veroordeling wegens doodslag. Het werkelijke aantal moorden was vanzelfsprekend hoger. De pieken in Muchembled's grafiek (aan het begin van de zestiende eeuw en opnieuw aan het begin van de zeventiende eeuw) weerspiegelen waarschijnlijk een toegenomen bereidheid om gratie te verlenen.¹² Het aantal van tien is dus een minimaal doodslag-cijfer. Hetzelfde geldt voor de Keulse data die door Schwerhoff gegeven worden. Voor de perioden 1468-1481 en 1557-1620 berekent hij een minimum doodslag-cijfer van 10, maar met een andere bevolkingsschatting zou dat cijfer in de eerste periode stijgen tot ongeveer 12.¹³

Zoals gezegd betreft het beschreven tekort aan gegevens over continentaal Europa alleen het preindustriële tijdperk. Wij weten voor geheel Europa en Noord Amerika veel meer over trends in de negentiende en twintigste eeuw. Die worden keurig samengevat in

¹¹ Ylikangas 1976, 83, 87-88, 91, 95. Dit artikel bevat weinig concrete cijfers. In Ylikangas 1991 bespreekt hij hetzelfde onderwerp, nu geheel zonder cijfers. Kennelijk geeft hij meer gedetailleerd bewijsmateriaal in zijn Finse publikaties. In de 20ste eeuw was Finland het meest gewelddadige land van Europa: in 1929-1931 bedroeg het doodslag-cijfer per 100.000 inwoners 10,1; in 1976-1978 was het 3,0. De corresponderende cijfers voor de USA waren 8,8 en 9,3 (cijfers gebaseerd op statistieken van doodsoorzaken: Chesnais 1981, 56, 61).

¹² Muchembled 1989, 19-21.

¹³ Zie Schwerhoff 1991, 282-284 voor de gegevens over doodslag in Keulen. Schwerhoff onderkent dat zijn bronnen, de stedelijke dodenboeken, waarschijnlijk incompleet zijn, dus dat zijn cijfers het minimumniveau aangeven. In beide periodes was het absolute jaarlijks gemiddelde vier moorden. Op grond van Banck's schatting (geciteerd op blz. 37) van 37.000 inwoners in 1568-1574 stelt Schwerhoff de Keulse bevolking in beide periodes op 40.000. Voor de tweede periode is dat ongetwijfeld juist. Zowel De Vries als Bairoch et al tellen 40.000 inwoners in Keulen in 1600. Bairoch noemt ook 40.000 inwoners in 1400 en 45.000 in 1500. Maar De Vries telt er 30.000 in 1500. Als de Keulse bevolking rond 1470 uit 33.000 mensen bestond, zou het doodslag-cijfer 12 bedragen.

Chesnais beschouwing over geweld na 1800. Hij toont aan, vooral op grond van medische statistieken, dat tot de jaren dertig van deze eeuw de doodslag-cijfers voortdurend daalden; wat eerder in de meer ontwikkelde delen van Europa en wat later in minder ontwikkelde gebieden. Na de Tweede Wereldoorlog neigden de cijfers in de meeste Europese landen tot convergentie, hetgeen een lichte stijging voor sommige landen betekende.¹⁴ De huidige algemene stijging in het westen werd pas zichtbaar nadat Chesnais zijn gegevens verzamelde. Om deze toename in het juiste perspectief te zien, is het echter zonder meer noodzakelijk om de preindustriële cijfers te berekenen.

Geweldsmisdrijven en historische theorie opnieuw overwogen

Uit mijn overzicht van de stand van het onderzoek kan worden opgemaakt dat 1. alleen de Engelse lange termijn ontwikkeling goed gedocumenteerd is; 2. sommige besproken studies bekritiseerd kunnen worden om hun methodologie, terwijl ze theoretisch ook niet goed onderbouwd zijn. In tegenstelling tot wat onder historici gebruikelijk is, geef ik nu eerst enkele theoretische overwegingen, zodat mijn inbreng van het Nederlandse materiaal ergens op berust. Historici zijn namelijk geneigd om eerst hun kwantitatieve gegevens te presenteren en zich pas daarna de vraag te stellen hoe die begrepen kunnen worden. Zij verkiezen dus inductie boven deductie. Volgens mij moeten theorievorming en data-verzameling echter altijd samengaan. Enerzijds kunnen nieuwe empirische gegevens maken dat wij onze theorieën moeten herzien, anderzijds geven de theorieën aan wat voor soort gegevens er verzameld moet worden en hoe die geclassificeerd moeten worden. Dat doodslag van gezinsleden als een afzonderlijke categorie wordt beschouwd heeft bijvoorbeeld duidelijk te maken met het feit dat het gezin centraal staat in de historische theorievorming. Zelfs schijnbaar ondergeschikte methodologische zaken, zoals het al dan niet opnemen van gevallen van zelfverdediging in de categorie moord en doodslag, worden beïnvloed door onze theoretische stellingname. Hoe wij te werk gaan wordt beïnvloed door wat wij verwachten te vinden.

De schaarse verwijzingen naar theorie in de hiervoor besproken werken hebben vooral betrekking op het ‘civilisatieproces’ en, in

¹⁴ Chesnais 1981, 40-67.

mindere mate, op de *violence-au-vol* these. Volgens mij wordt de verklaringskracht van de tweede benadering overschat door de volgende tekortkomingen.

Hoewel de these over een verschuiving van gewelds- naar vermogensdelicten nauw samenhangt met het thema misdaad en straf, is ze van beperkt belang voor mijn huidige doel. De grootste tekortkoming van de these is, dat ze gaat over de onderlinge getalsverhoudingen tussen soorten delicten in plaats van over absolute aantallen. De Franse historici die de these ontwikkelden, veronderstelden een verschuiving van geweldsdelicten naar vermogensdelicten wat betreft het aandeel van deze typen misdrijven in het totaal aantal rechtszaken dat een bepaald gerechtshof behandelde.¹⁵ De *violence-au-vol* these is bedoeld om veranderingen in de verhouding tussen gewelds- en vermogensdelicten in de loop der tijd te verklaren, maar er valt weinig uit op te maken over het feitelijk voorkomen van beide soorten misdrijf afzonderlijk. En precies dat is hier relevant, dat wil zeggen wat betreft de geweldsdelicten. Het procentuele aandeel van een specifieke categorie overtredingen in het totaal aantal rechtszaken van een gerechtshof is grotendeels een functie van juridische beslissingen. Daarom is de *violence-au-vol* these meer geschikt om veranderingen in het vervolgingsbeleid te verklaren dan veranderingen in feitelijk crimineel gedrag.¹⁶ Omdat ik mij met het laatste bezig houdt, laat ik de these verder buiten beschouwing. Daarentegen worden de theoretische mogelijkheden van Elias' werk voor het onderzoek naar doodslag wel nader onderzocht.

De belangrijkste voordelen van Elias' civilisatietheorie zijn de reikwijdte en veelomvattendheid ervan. Stone had ongetwijfeld ongelijk toen hij het een voornamelijk culturele en geen sociale verklaring noemde. Het verklaren van een verschijnsel in termen van het een of het ander is bovendien geen nuttige onderneming. Dat blijkt bijvoorbeeld duidelijk als we het thema eer, dat nauw samenhangt met geweld, nader beschouwen. Mentaliteiten zijn van

¹⁵ Zie bij voorbeeld Castan 1980, 299 e.v. Zij spreekt over een relatieve vermindering van het geweld en bespreekt dit alleen in procentuele termen, zoals de verhouding tussen geweldsmisdrijven en vermogensdelicten. Bayard (1991) bespreekt ook percentages; de absolute cijfers worden op een verwarrende manier gepresenteerd, waardoor het onmogelijk wordt op grond ervan een doodslag-cijfer te berekenen.

¹⁶ Vergelijk de bespreking in Spierenburg 1985, 71-74.

fundamenteel belang voor erecodes, maar tegelijkertijd zijn deze codes ingebed in en krijgen slechts betekenis door een sociale context.¹⁷ Dit tweerichtingsverkeer, de interdependentie van culturele en sociale ontwikkelingen, is een rode draad in Elias' werk. Veranderingen in de neiging tot agressie van mensen hangen samen met veranderingen in de sociale organisatie, met name staatsvormingsprocessen. In zijn analyse van maatschappelijke veranderingen verwerpt Elias bovendien een simpele dichotomie, zoals de *violence-au-vol* these die kent, waarin het feodalisme wordt vervangen door de burgerlijke of markt-samenleving. In plaats daarvan benadrukt hij het bestaan van tussenfasen zoals het tijdperk van de hofsamenleving, die in Frankrijk en andere landen belangrijk was, maar die in Nederland minder betekenis heeft gehad.

Een ander belangrijk voordeel van Elias' benadering is, dat hij bij zijn analyse de invloed van morele standaarden of oordelen zoveel mogelijk wil uitsluiten. Diverse deelnemers aan het debat over doodslag nemen impliciet aan, dat een hoog geweldsniveau in het verleden automatisch een lage kwaliteit van het dagelijks leven in de lokale gemeenschap betekende. Zij stellen met name het gebruik van geweld gelijk aan gevoelloosheid in persoonlijke relaties.¹⁸ Die vergelijking is een anachronisme. Elias, die zich baseert op de Freudiaanse notie over een samenhang tussen liefde en agressie, stelt dat zowel de affectieve als de agressieve impulsen meer onderhevig raakten aan dwangen ten gevolge van hetzelfde grootschalige proces. Wij moeten ons dus niet af laten leiden door het huidige idee dat gewelddadig gedrag altijd destructief, 'dysfunctioneel' en betekenisloos is. Zo'n irreëel beeld van geweld vertroebelt onze historische beoordeling van agressief gedrag in het verleden. Ook antropologen benadrukken dat deze moderne vooronderstellingen nadelig kunnen zijn voor het wetenschappelijk inzicht in het gebruik van geweld in andere culturen.¹⁹ In de analyse van de neiging van mensen om te doden, moeten wij ons daarom richten op de manier waarop agressie werd uitgedrukt en op de mate waarin verschillende

¹⁷ Zie mijn bespreking van dit onderwerp in Spierenburg 1991b, 41-45.

¹⁸ Sharpe (1985, 213-215) lijkt te denken dat een laag niveau van emotionele spanningen in de vroegmoderne Engelse dorpen strijdig is met de stelling dat die relatief gewelddadig waren. Stone (1985, 222-223) probeert zijn beweringen te versterken door te stellen dat het leven in die dorpen 'not very pleasant' was.

¹⁹ Zie Blok 1991.

manieren sociaal aanvaard of verworpen werden. Hier raken wij de kern van het probleem. Wat onderzoeken wij eigenlijk als wij gevallen van moord en doodslag bestuderen? Een goede oefening in het ontdoen van ons academisch oordeel van morele principes is het stellen van de vraag of een 'beschaafde' doodslag mogelijk is. Uit Elias' theorie volgt als eerste vraag: welke vormen van dwang oefenden mensen uit op zichzelf en op elkaar? Als toenemende affectbeheersing, het temmen van spontane driften en impulsen, inderdaad de dominante sociaal-psychologische trend is van de laatste zeven eeuwen van de Europese geschiedenis, dan zou een huidige hoge frequentie van doelbewuste doodslag daar op zich zelf niet mee in strijd zijn. Een zorgvuldig voorbereide moord vereist immers een grote mate van planning en beheersing van opwellingen. Elias' theorie over affectbeheersing voorspelt dus niet per se een dalende trend van de doodslag-cijfers: het aandeel van 'emotionele doodslag' als gevolg van een plotselinge woede aanval kan zijn gedaald, terwijl dat van moord met voorbedachte rade gelijk kan zijn gebleven of zelfs zijn gestegen. Anderzijds geeft het empirisch materiaal voor verwante ontwikkelingen, zoals veranderende houdingen ten opzichte van slavernij, strafvoltrekkingen en dier-sporten, duidelijk aan, dat de dominante trend in het civilisatieproces een verschuiving is in de richting van het niet aanvaarden van geweld, van fysieke onderwerping en van het bewust toe brengen van leed in het algemeen.

Men zou dus kunnen stellen dat er aparte cijfers moeten komen voor de juridische categorieën moord en doodslag. Tot nu toe heeft geen enkele historicus dat gedaan, maar het zou een manier zijn om de emotionele doodslag te onderscheiden van de 'beschaafde' moord. Er bestaan echter duidelijk methodologische bezwaren tegen zo'n werkwijze. Ten eerste kunnen de definities van de twee categorieën variëren; zowel in de historische ontwikkeling als in individuele gevallen. In verschillende Europese gebieden bestond voor de zestiende eeuw het criterium 'met voorbedachte rade' nauwelijks. Een moord was daar een bijzonder verraderlijke doodslag: omdat hij 's nachts bedreven werd zonder waarschuwing vooraf, omdat het lijk verborgen werd of omdat het slachtoffer een zwangere vrouw was.²⁰ In het Spanje van de achttiende eeuw werd het criterium van voorbedachte rade evenals dat van verraad en moord door een huurmoordenaar, gebruikt om een doodslag als bijzonder snoed te

²⁰ Berents 1976, 62.

omschrijven.²¹ Faber constateert dat de Amsterdamse rechters in de achttiende eeuw meer aandacht besteedden aan de gevolgen van een gewelddaad dan aan de bedoelingen van de dader.²² Voorbedachte rade werd in Nederland pas het enige criterium om moord van doodslag te onderscheiden met de invoering van de Franse Code Pénal in 1811.²³

Het tweede bezwaar is dat wij niet zeker kunnen zijn van de individuele gevallen. Als wij moord en doodslag apart tellen, tellen wij in feiten de conclusies van rechtszaken. Met name in de twintigste eeuw zijn veel doodslag zaken als zodanig aanhangig gemaakt omdat de aanklager meende dat moord niet bewezen kon worden. Ook het omgekeerde gebeurt, zoals in het vroeg moderne Engeland, waar daders bijna altijd wegens moord aangeklaagd werden, zodat zij verplicht waren om zichzelf tijdens de rechtszitting te verdedigen en de omstandigheden bekend te maken.²⁴ Onze berekeningen zijn dus weinig valide, behalve als wij alle gevallen waarin gedood werd samenvoegen tot één doodslag-cijfer.

Na deze afwijzing van het idee om moord- en doodslag-cijfers afzonderlijk te berekenen, rest ons slechts één ander middel om onderscheid te maken tussen verschillende vormen van gewelddadige dood: door de ruwe data te combineren met een analyse van de sociale context waarin de doodslag plaats vond. Natuurlijk moet de aard van het bewijsmateriaal ons dan wel in staat stellen om zoiets te doen. Rechtszaken met bewaard gebleven verslagen van de verhoren zijn de ideale bron voor zo'n onderneming.

Doodslagen en moorden kan men karakteriseren door hun positie op twee samenhangende maar te onderscheiden assen: de as van impulsief versus planmatig geweld enerzijds en die van ritueel of expressief versus instrumenteel geweld anderzijds. Deze vier categorieën zijn vanzelfsprekend de uiterste polen van twee continua. Het ideaaltype van de impulsieve doodslag is de kroegruzie waarbij een

²¹ Pike 1985, 380-381.

²² Faber 1983, 57. Dit brengt hem ertoe om alle levensdelicten samen te tellen. In feite beschrijven Amsterdamse vonnissen vaak wat er gebeurd is, zonder er een juridisch etiket op te plakken. Mijn onderscheid tussen moord- en doodslagzaken (Spierenburg 1984, 116-121) verwijst dus naar mijn eigen conclusies na het lezen van de vonnissen.

²³ Ruller 1987, 122.

²⁴ Beattie 1986, 80-81.

mes wordt getrokken en één van de vechtersbazen wordt doodgestoken. Volgens Berents had dit type doodslag veruit de overhand in Utrecht in de vijftiende eeuw.²⁵ Aan het andere eind van het spectrum vinden wij de weloverwogen wraak of het berekende risico, die een zekere mate van planning vereisen. Hoewel dat soort actie het thema bij uitstek van de moderne misdaadserie is, wil dat niet zo maar zeggen dat het ook karakteristiek is voor de feitelijke hedendaagse doodslag.²⁶

Ritueel geweld hoort thuis in een wereld waar eer en fysieke moed gewaardeerd worden en waar die samenhangen. Wij verwachten zo iets eerder in preindustriële dan in industriële samenlevingen. Ritueel geweld, of dat nu leidt tot doden of niet, berust op impliciete culturele codes. Vaak is het belangrijkste doel het vernederen van het slachtoffer. Dat soort gedrag wordt weerspiegeld in de Franse gratieverzoeken van de vijftiende tot het midden van de zeventiende eeuw.²⁷ De tegenpool ervan is het gebruik van geweld om iets te bemachtigen, zoals beroven, verkrachten of afpersen; het soort misdaad dat geassocieerd wordt met de moderne stad. Nogmaals wijs ik er op, dat het hier om ideaaltypen gaat; in werkelijkheid kunnen verschillende aspecten van geweld vermengd zijn. Met name de rituele en instrumentele aspecten kunnen gecombineerd voorkomen, bijvoorbeeld in verkrachtingsgevallen.

Mijn toedeling van de ideaaltypen aan verschillende tijdperken impliceert twee lange termijn trends: een verschuiving van impulsief naar planmatig geweld, en een verschuiving van ritueel naar instrumenteel geweld. Voorlopig zijn deze trends hypothetisch. Men moet er overigens voor waken om de twee assen gelijk te stellen. Het rijk van de emoties en dat van de culturele codes overlappen

²⁵ Berents 1976, 65-66.

²⁶ Dit onderscheid in twee assen past volgens mij beter bij de complexiteit van geweld, zowel historisch als intercultureel, dan een eenvoudige dichotomie. De auteurs in het themanummer over geweld in Nederland van het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* onderschrijven op de één of andere manier een dichotomie: Franke (1991, 36) onderscheidt instrumenteel van impulsief geweld, Wilterdink (1991, 9) onderschrijft hetzelfde onderscheid, maar hij laat impulsief en expressief samenvallen; Blok (1991, 194) contrasteert geweld dat hij instrumenteel of technisch noemt met geweld dat expressief, ritueel, symbolisch of communicatief genoemd wordt. Blok is de enige die benadrukt dat dit verschillende aspecten (in plaats van typen) van geweld zijn, die in een en dezelfde handeling gecombineerd kunnen worden.

²⁷ Davis 1987; Muchembled 1989.

elkaar niet helemaal. Toch hangen ritueel en impulsief geweld in zoverre samen dat er vaak leden van dezelfde lokale gemeenschap bij betrokken zijn. Als zo'n plaats dichtbevolkt was, kenden de dader en het slachtoffer elkaar wellicht niet, maar zij behoorden wel beiden tot de ingezetenen. Doodslag was een spraakmakende zaak, die iedereen in de lokale gemeenschap bezig hield. Dit is tot op grote hoogte tegenwoordig niet meer het geval. Voor een deel is zwaar geweld teruggedrongen tot de marges van de samenleving. Een groot aantal van de huidige moorden hangt samen met vermogensdelicten of met illegale economische activiteit zoals de handel in drugs. Dit geldt zowel voor instrumenteel als voor planmatig geweld; in het laatste geval moet men bijvoorbeeld denken aan de liquidatie van concurrenten. Volgens Stone leveren gewapende roofovervallen de grootste bijdrage aan de recente stijging van het doodslag-cijfer, ten minste in de Verenigde Staten.²⁸ Kwalitatief gezien is marginalisering dus één van de belangrijke lange termijn ontwikkelingen wat betreft moord en doodslag. Er heeft een verschuiving plaats gevonden van een situatie waarin geweld een plaats had in de lokale gemeenschap naar een situatie waarin geweld voornamelijk uitgeoefend wordt door groepen professionele misdadigers.

Het toenemende aandeel van doodslag op naaste verwanten vormt een andere opvallende ontwikkeling. Het gaat hier om de relatie tussen dader en slachtoffer. Deze variabele is relatief onafhankelijk van de twee assen die hiervoor besproken werden. Vanzelfsprekend kan met het sterk dalende doodslag cijfer ook het absolute aantal moorden op verwanten verminderd zijn. Desalniettemin is het stijgende aandeel ervan belangrijk voor de contextuele analyse. Als doodslag op verwanten zelfs tegenwoordig op een relatief stabiel niveau blijft, dan klopt dat met de theorie over een toename van de affectbeheersing. Toen gevoelens en emoties in de bredere samenleving steeds meer aan banden werden gelegd, bleef het gezin over als een eiland waar gevoel juist gecultiveerd werd. Historici als Mitterauer en Sieder stellen dat door deze ontwikkeling gezinnen meer gevoelig voor crises zijn geworden.²⁹ Gevallen waarbij de spanningen zo uit de hand lopen dat doodslag het gevolg is, betreffen hoofdzakelijk echtgenoten. Vanzelfsprekend kan deze situatie ook voorkomen tussen niet gehuwde partners en minnaars. De cruciale

²⁸ Stone 1985, 224.

²⁹ Mitterauer 1977.

vraag is of de dader en het slachtoffer een intieme relatie hadden.³⁰ In de classificatie van dader-slachtoffer relaties moeten intimi of naaste verwanten dus zowel onderscheiden worden van kennissen en vreemden als van andere verwanten.³¹

Implicaties voor het classificeren van de data

De erkenning van de betekenis van verschillende aspecten van geweld en de introductie van het concept doodslag op intimi waren interpretatieve oefeningen. Nu gaat het om de implicaties van het voorgaande voor het verzamelen, het classificeren en het tellen van de gevallen van moord en doodslag. Het tijdperk van voor 1500 geeft de grootste problemen. Er bestaan voor die periode gegevens over officieel erkende vetes (en de verzoeningen waardoor ze konden worden gestaakt), en over doodslag die wettig vervolgd werd.³² Volgens Elias' theorie zou er een negatieve correlatie bestaan tussen de neiging van mensen tot agressief gedrag en de mate van monopolisering van geweld in een bepaalde samenleving. Moeten we de gegevens over vetes beschouwen als aanvullend bewijs voor een hoge mate van agressie of voor de afwezigheid van een geweldsmonopolie? Duidelijk is dat de cijfers niet op beide manieren geïnterpreteerd kunnen worden, want dat zou een cirkelredenering opleveren.³³ Elias

³⁰ Stone (1983, 27) benadrukt ook dat echtgenoten (en minnaars) de meerderheid vormen van de slachtoffers van de huidige moorden binnen het gezin. Zie over moord op echtgenoten en moord door vrouwen ook Hufton 1990, 82-84. Zie Garnot 1991 voor een analyse van een goed gedocumenteerd geval van moord op een echtgenoot (hoewel dat niet helemaal op gaat want de vrouw liet haar man doden door een huurmoordenaar) in Frankrijk in 1728.

³¹ De classificatie van Eshof/Weimar's (1991, 20) voldoet in veel opzichten aan dit criterium. Voor de relatie dader-slachtoffer geven zij de volgende percentages van het totaal aantal moorden in Nederland in 1989: familie en schoonfamilie (14); (ex-) partners (10); (ex-) minnaars (5); rivalen (in de liefde) (5); vrienden en kennissen (15); burens (4); criminele relaties (16); geen relatie (16); onduidelijk (16). Een ander interessant gegeven is dat bij schietpartijen met dodelijke afloop waarbij liefdesproblemen of familieruzies een rol speelden, de meeste daders maar ook 39% van de slachtoffers een criminele achtergrond hadden (11).

³² Zie bijvoorbeeld Berents 1976, 56-61; Marsilje et al. 1990, met name de bijdragen van Blockmans en Glaudemans.

³³ De redenering zou als volgt verlopen: het overheersen van privé geweld betekent een laag niveau van pacificatie; een laag niveau van pacificatie

probeerde zo'n cirkelredenering te vermijden door de vetes te beschouwen als een symptoom van een laag pacificatie-niveau en door te zoeken naar onafhankelijk bewijsmateriaal voor het feit dat mensen in de middeleeuwen niet alleen vochten, maar ook plezier hadden in vechten. Het bewijs dat hij vond om deze stelling te onderbouwen is echter enigszins problematisch.³⁴ In kwantitatief onderzoek kan het probleem worden verholpen door het bestaan van formeel erkende vetes op te vatten als een symptoom van een laag niveau van staatsvorming en door voor de constructie van het doodslag-cijfer alleen die zaken te tellen die zelfs door dit relatief zwakke gezag als geweldsdelict beschouwd werden.

In het vroeg moderne tijdperk bestonden er geen formeel erkende vetes, behalve in perifere gebieden van Europa.³⁵ Er was een zekere mate van interne pacificatie tot stand gekomen, maar geweld werd tot op zekere hoogte nog sociaal geaccepteerd. Het methodologische probleem is of dit kan worden opgemaakt uit het doodslag-cijfer. Dit cijfer verwijst immers naar activiteiten die, omdat ze juridisch vervolgd konden worden, per definitie niet getolereerd werden. De gevallen die men zo verzamelt, behoren dus niet tot het geweld dat wel geaccepteerd werd. De oplossing is om de moordzaken te beschouwen als de uiterste pool van een continuüm dat begint met geaccepteerd geweld: ruzies waarom gelachen wordt, vuistgevechten waarbij omstanders de deelnemers zonder aanzien des persoons aanmoedigen, plagerijen met messen waar niemand moeilijk over doet, kinder- en vrouwenmishandeling waar de lokale gemeenschap geen moeite mee heeft. In de meerderheid van de gevallen leidt dit soort gewelddaden waarschijnlijk niet tot de dood van één van de partijen. Vanuit dit perspectief gezien komt doodslag alleen voor als de zaak uit de hand loopt. De doodslag is een 'ongelukje'. De frequentie van dit soort ongelukjes is een indicatie voor het voorkomen van relatief lichte en alledaagse vormen van geweld. Van de zestiende tot de negentiende eeuw werden gevechten met dodelijke afloop niet geaccepteerd, maar waren minder ingrijpende vormen van

veroorzaakt een relatief lage individuele psychische drempel tegen het gebruik van geweld; het bewijs voor die lage drempel is het voorkomen van veel vetes.

³⁴ Zie Maso 1982. Maso concludeert onder andere dat bronnen waarin plezier in vechten en doden werd toegeschreven aan bepaalde personen vaak propagandamateriaal waren.

³⁵ In Schotland bijvoorbeeld; zie Brown 1986.

geweld tamelijk gewoon. Als we in de loop van deze periode een daling van het doodslag-cijfer waarnemen, en dus van het aantal 'ongelukjes', betekent dat dat het niveau van routineus geweld gedaald is. Als dit proces voortduurt moet er op een bepaald moment een kwalitatieve verschuiving plaats vinden: de acceptatie van licht geweld verandert in afkeuring door de meeste leden van een samenleving. Wanneer agressie uit routine zeldzamer wordt, wordt het aantal ongelukjes op den duur minimaal. Het resterende doodslag-cijfer bestaat dan grotendeels uit extreme of marginale gevallen in de sfeer van een plotselinge emotionele uitbarsting of van de criminele onderwereld. Dit is in overeenstemming met de gegevens over het huidige aandeel van doodslag op naaste verwanten en van doodslag die met illegale activiteiten samenhangt.

Een ondergeschikt technisch vraagstuk betreft doodslag uit zelfverdediging. Men zou kunnen redeneren dat wanneer een geval als zodanig erkend wordt, het geen illegale daad betreft en dat het geval dus niet meegeteld mag worden in de doodslag statistiek. Dit argument overtuigt mij niet. Als het gebeuren het omgekeerde resultaat had gehad, dan was het een gewone doodslag geweest; er is hoe dan ook is sprake van een gevecht. Moord en doodslag uit zelfverdediging zijn twee mogelijke ongelukken die uit dezelfde situatie kunnen ontstaan.³⁶ Twee andere classificatieregels volgen uit de eis dat de cijfers vergelijkbaar moeten zijn. De slachtoffers en niet de moordenaars vormen de grondslag voor de constructie van het doodslagcijfer. Dat kan verschil uitmaken, ook al beschikken wij over alle gegevens van beiden. Er zijn gevallen waarin één moordenaar verschillende slachtoffers tegelijkertijd maakt en andere waarbij één persoon door een aantal anderen gedood wordt. Met name in het laatste geval kan de neiging om individuele verantwoordelijkheid toe te kennen aan de moordenaar en zijn medeplichtigen in de loop der tijd verschillen. In medische statistieken worden bovendien lichamen geteld, met andere woorden slachtoffers. De tweede regel is dat poging tot moord of tot doodslag buiten beschouwing moet blijven in

³⁶ In de Amsterdamse lijkschouwingsrapporten, die hierna als een belangrijke bron voor doodslag behandeld worden, komen verschillende gevallen voor waarbij vermeld wordt dat de dader op vrije voeten is gesteld, hoewel hij of zij werd gearresteerd. Het voorkomen van dergelijke gevallen in een belangrijke bron is nog een reden om zelfverdediging te tellen als moord.

het doodslag-cijfer.³⁷ De definitie van dat wat men beschouwt als een aanslag op iemands leven verschilde nogal in de loop der tijd.

Ten slotte is er een factor die een vertekening oplevert in de twintigste eeuwse cijfers. Tegenwoordig voeren snelle ambulances ernstig gewonde slachtoffers af naar een operatiekamer waar men door technologie veel meer vermag dan de artsen van een paar eeuwen geleden. De meeste auteurs zijn het erover eens dat de toegenomen medische kennis en organisatie pas een rol spelen sinds 1900. In het algemeen is het daarom waarschijnlijk veilig om te stellen dat alle factoren die het doodslag-cijfer beïnvloeden tot aan het eind van de negentiende eeuw tamelijk constant bleven.

Misschien bestaat er één uitzondering op deze weloverwogen conclusie: vergiftiging. In dit geval gaat het om een onbekende factor die niet constant is. De kans dat het misdrijf niet ontdekt is, neemt toe naarmate wij verder terug gaan in de tijd. Voor de algemene doodslag-trend vormt dit geen bezwaar, want het meetellen van niet ontdekte vergiftigingen zou de trend alleen maar sterker maken. Het onbekende cijfer beïnvloedt echter wel onze bevindingen over de relatieve frequentie van moord op naaste verwanten, omdat vrouwen die hun echtgenoten vergiftigd voedsel geven naar wordt verondersteld de meerderheid van dit soort daders vormen. Ik vraag mij af of de stereotiepe voorstellingen van het preindustriële tijdperk ons niet op een dwaalspoor brengen. Lange tijd werd vergiftiging beschouwd als de evenknie van zwarte magie, omdat beide activiteiten in het geheim werden verricht en even mysterieus schenen te werken. Terwijl vrouwen gehate medemensen, ook burens, op één van deze manieren doodden, deden mannen dat in een gevecht. Maar kwam gifmoord vroeger inderdaad veel voor, of was dat meer de grote angst van preindustriële mannen? Het laatste is het meest waarschijnlijk. In ieder geval moeten wij er rekening mee houden dat er twee verschillende lange termijn trends zijn, die weliswaar samenhangen maar toch gescheiden onderzocht kunnen worden. Enerzijds bestaat er een trend die betrekking heeft op het gezin en de man-vrouw relaties: historische verschuivingen in de aard van huwelijkse spanningen, veranderingen in de manier waarop die spanningen in conflicten geuit werden en verschillende uitkomsten in extreme gevallen. Anderzijds is er de trend die samenhangt met het uiten van agressie in persoonlijke relaties, hetgeen hoofdzakelijk tot

³⁷ Zie Franke 1991. Het aantal vervolgte moorden in Amsterdam, 1650-1750 (Spierenburg 1978, 84) omvat ook pogingen, maar dat zijn er maar weinig.

de mannenwereld behoort. De trend op dit terrein lijkt te worden gekenmerkt door een geleidelijke toename van de sociaal-psychologische beheersing van dit soort uitingen, afgezien van de trends op andere terreinen.

Geweld in de Nederlandse geschiedenis

In het algemeen vindt men de Nederlandse samenleving tegenwoordig relatief weinig gewelddadig vergeleken met andere westerse samenlevingen. Zowel historici als sociologen beschouwen dit als een typisch Nederlands trekje dat eeuwen terug gaat. Tien jaar geleden nam Rudolf Dekker het op tegen Ton Zwaan en deze traditionele opvatting.³⁸ Geen van beiden hielden zich toen bezig met kwantitatief bewijsmateriaal; zij richtten zich op politiek geweld, protestbewegingen en revoluties. Volgens Zwaan was de Nederlandse samenleving sinds de zeventiende eeuw buitengewoon vreedzaam omdat er geen sprake was van grootschalige boerenopstanden en omdat de omwentelingen die er plaats vonden slechts enkele mensenlevens eisten. Dekker bracht daar tegen in dat er in sommige Franse provincies die net zo groot waren als de Noordelijke Nederlanden ook geen grootschalige opstanden waren geweest. Hij stelde daarom voor om de geografische reikwijdte te vergroten door ook de Zuidelijke Nederlanden erbij te betrekken en om het overzicht van politiek geweld in de middeleeuwen te laten beginnen. Op die manier was hij in staat om de bloedige sociale conflicten in de middeleeuwse Vlaamse steden, de Hoekse en Kabeljauwse Twisten in Holland, de opstand tegen Spanje in de zestiende eeuw en de onafhankelijkheidstrijd van België in de jaren dertig van de negentiende eeuw, die ook veel slachtoffers eiste, in de discussie te betrekken. De strijdige visies op het soort gebeurtenissen dat meetelde bleven steken in een conflict over de afperking tussen binnen-statelijk en tussen-statelijk geweld.

Het debat eindigde dus in een patstelling. Mijn onderzoek, dat zich richt op meer kleinschalig geweld in 'normale' tijden, kan er nieuw licht op werpen. Voordat ik mijn archiefmateriaal bespreek, geef ik een kort overzicht van de gegevens die eerder gepubliceerd werden. Er zijn voor de Nederlandse steden, afgezien van Amsterdam, slechts een gering aantal betrouwbare doodslag-cijfers beschikbaar. De cijfers

³⁸ Zwaan 1982, 1983a, 1983b; Dekker 1983a, 1983b.

die berekend zijn op grond van rechtszaken zeggen niet zo veel. Uit onderzoek naar de strafrechtpleging in Leiden tussen 1533 en 1811 blijkt dat de pieken in de absolute aantallen moordzaken in deze stad grotendeels veroorzaakt werden door grotere inspanningen om voortvluchtige verdachten te veroordelen.³⁹ Het enige betrouwbare cijfer stamt uit Berents' studie over Utrecht in de middeleeuwen. Hij berekent een gemiddeld aantal moordzaken van 6,4 per jaar in de eerste helft van de vijftiende eeuw. Het is niet helemaal duidelijk of daarbij de vonnissen bij verstek tegen voortvluchtige moordenaars meegeteld zijn. Waarschijnlijk betreft het cijfer alle gevallen met een geïdentificeerde dader, want anders zou het onwaarschijnlijk hoog zijn. De berekening gaat uit van het aantal moordenaars, maar volgens Berents is het aantal slachtoffers maar weinig minder.⁴⁰ Bij een bevolking van 12.000 komt het doodslag-cijfer in de stad Utrecht in de eerste helft van de vijftiende eeuw op 53,3. Als we rekening houden met het iets kleinere aantal slachtoffers is het cijfer ongeveer 50.⁴¹

Omdat een aantal historici, onder wie ik zelf, misdaad en recht in Amsterdam onderzocht heeft, is het gemakkelijk om een grafiek te construeren van de moord en doodslag zaken die door de stedelijke rechtbank behandeld werden tussen het begin van de zestiende en het begin van de negentiende eeuw. Grotendeels overlappende artikelen van Boomgaard en Jüngen gaan over de vroegste periode. De eerste telt 23 moordzaken tussen 1524 en 1550; de tweede telt er 38 van

³⁹ De data worden voorlopig geanalyseerd in Gijswijt-Hofstra 1984, 151-154.

⁴⁰ Zie Berents 1976, 66; 1985, 136 voor het jaarlijks gemiddelde aantal rechtszaken; Berents 1976, 57-60, 64 voor zijn methode om de gegevens te verzamelen; Berents 1985, 210 (noot 103) voor informatie over de verhouding daders-slachtoffers. Gebaseerd op oudere literatuur schat Berents de bevolking van Utrecht in de eerste helft van de vijftiende eeuw op 10.000. Volgens Bai-roch et al., had Utrecht 9.000 inwoners in 1400 en 20.000 in 1500 (het laatste aantal wordt bevestigd in De Vries 1984, 271). Daarom stel ik het bevolkings-aantal in de eerste helft van de vijftiende eeuw op 12.000.

⁴¹ In het register van gerechtelijke vonnissen van de stad Utrecht in de periode 1550-1570 (zie Graafhuis et al. 1976, 41) is het gemiddeld aantal moordzaken slechts 0,25 per jaar. Bij een bevolking van 25.000 betekent dit een doodslag-cijfer van 1 per 100.000. Het is mogelijk dat andere zaken voorkwamen bij het provinciale gerechtshof van Utrecht. Als dat niet zo was, hebben wij te maken met een ongelofelijke daling van het aantal rechtszaken. Dat bevestigt mijn bewering dat de gerechtelijke archieven niet de beste bron zijn.

1524 tot 1565.⁴² In beide gevallen is het jaarlijks gemiddelde 0,9 rechtszaken. In een niet gepubliceerde scriptie behandelt Jüngen zes steekproef jaren tussen 1560 en 1614. Het totaal aantal moordzaken in die jaren bedraagt 6.⁴³ Mijn eigen vroegere werk ging vooral over openbare strafvoltrekkingen, maar omdat moordzaken zelden uitliepen op een niet-openbare straf of op vrijspraak in de periode die ik onderzocht, zijn mijn gegevens ongeveer te vergelijken met die van de andere auteurs. De cijfers beslaan de periode 1651-1750, waarbij gegevens over de jaren 1706-1709 ontbreken. Een openbare straf, meestal de doodstraf, werd opgelegd wegens doodslag (68), semi-doodslag (5), moord (22), dood door schuld (2) en kindermoord (3).⁴⁴ Dit geeft een jaarlijks gemiddelde van in totaal precies één moordzaak. Het onderzoek van de rechtshistoricus Faber tenslotte overlapt deels het mijne. Hij gebruikt de cipiersrekeningen uit de periode 1732-1811 als bron. Faber geeft geen exacte cijfers; hij stelt dat er meestal een of twee levensdelicten per jaar plaats vonden, en soms geen enkel.⁴⁵

Het gemiddeld niveau van de gerechtelijke vervolgingen wegens moord en doodslag bleef in Amsterdam dus tamelijk constant tussen 1524 en 1811: ongeveer één zaak per jaar. Op kortere termijn was er echter wel sprake van pieken en dalen, met name in de eeuw die ik onderzocht. Het niveau van de vervolgingen wegens moord en doodslag is echter geen goede indicator voor de feitelijke hoeveelheid dodelijk geweld in de stad. Dat wordt alleen al duidelijk door het aantal procedures bij verstek dat veel talrijker was dan het aantal rechtszaken.⁴⁶ Een groot aantal moordenaars werd wel geïdentificeerd, maar ontsnapte aan een verhoor, omdat ze vluchtten of om een andere reden.

⁴² Boomgaard 1991, 111-112; Jüngen 1990, 84.

⁴³ Jüngen 1979, 41.

⁴⁴ Spierenburg 1978, 84. Er waren bovendien vijf gevallen van poging tot moord, waarbij de beklaagde bekende dat hij de bedoeling had gehad om het slachtoffer te doden. De gevallen van kindermoord betreffen alleen de daadwerkelijke moorden en niet de geheime bevalling zonder hulp in te roepen.

⁴⁵ Faber 1983, 71.

⁴⁶ Faber 1983, 94-95, 98; Gijswijt-Hofstra 1984, 156. De eerste deed het onderzoek, maar de laatste geeft de precieze cijfers.

De oudste cijfers over geïdentificeerde moordenaars stammen uit de vijftiende eeuw. Ze komen voor in een recente studie van Jan Boomgaard.⁴⁷ Er is informatie beschikbaar over elf fiscale jaren in de periode 1431-1462. De namen van vierenvijftig moordenaars waren toen bekend. Met precies eenderde van hen werd juridisch afgerekend, hetgeen resulteerde in zeventien financiële regelingen en in slechts één doodvonnis. Vierendertig moordenaars waren Amsterdam ontvlucht; één was zelf ook omgekomen bij het gevecht en het lot van één ander is onbekend. In zes gevallen werd het slachtoffer gedood door twee daders, in twee gevallen door drie. Het totaal aantal slachtoffers was dus vierenveertig. Deze cijfers betekenen een gemiddelde van vijf moordenaars en vier slachtoffers per jaar. De bevolking van Amsterdam wordt tegen het midden van de vijftiende eeuw op acht of negenduizend geschat.⁴⁸ Het doodslagcijfer was dus circa 47 of circa 59, afhankelijk van of wij slachtoffers of daders tellen. Het werkelijke cijfer was waarschijnlijk nog hoger, omdat er gevallen kunnen zijn geweest waarbij de moordenaar niet geïdentificeerd werd.

In de zestiende eeuw is het mogelijk om het feitelijk voorkomen van gewelddadige sterfgevallen te vergelijken met het aantal vervolgde levensdelicten. In de Amsterdamse rechterlijke archieven uit dat tijdperk bevinden zich de verslagen van de inspecties die op gezag van het gerecht werden uitgevoerd op de lichamen van mensen die onder verdachte omstandigheden gestorven waren. Twee studies van Jean Jüngen bieden informatie over deze lijkschouwingen. In de jaren 1524-1565 ging het om 646 gevallen in totaal, verdeeld over de volgende doodsoorzaken: geweld, afgezien van vijandelijke actie en politieke moord (53,3%), zelfmoord (2,9%); verdrinking (32,6%), ongeval (9%), onbekende ziekte (1,3%), niet vermeld (0,9%). De eerste categorie, met een absoluut aantal van 344, omvat alle moorden die in de stad gepleegd en ontdekt werden. Door dit cijfer

⁴⁷ Boomgaard 1992, 92-93, tabel 4.1; Ik liet de gegevens voor de jaren 1426-1430 weg omdat zij geen betrekking hadden op fiscale jaren en de meeste moordenaars niet geïdentificeerd werden. Ik dank Jan Boomgaard voor het ter beschikking stellen van zijn gegevens vóór de publikatie van zijn boek.

⁴⁸ De Vries (1984, 271) telt 14.000 inwoners in 1500. Bairoch et al. (1988, 53) telt er 3.000 in 1400 en 15.000 in 1500.

te vergelijken met het aantal rechtszaken berekent Jüngen dat de kans dat een moordenaar gepakt en vervolgd werd tussen de 6,4% en 7,7% lag.⁴⁹ De verhouding tussen ontdekte en vervolgte moord en doodslag was 9:1. Het gemiddelde aantal ontdekte levensdelicten was 8,2 per jaar. Bij een bevolking van bijna 30.000 mensen betekent dit een doodslag-cijfer van circa 28. In een niet gepubliceerde scriptie vult Jüngen deze cijfers aan met gegevens uit vier steekproefjaren: 1560, 1570, 1580 en 1590. Uit de inspectierapporten uit die jaren blijkt een jaarlijks gemiddelde van tien levensdelicten en 1,5 twijfelgevallen. Rond 1575 bedroeg de bevolking van de stad waarschijnlijk circa 47.500, hetgeen een doodslag-cijfer voor de periode 1560-1590 oplevert tussen 21,1 en 24,2.⁵⁰

De verslagen van de gerechtelijke lijkschouwingen vormen duidelijk de beste bron voor het kwantitatief onderzoek naar moord en doodslag. Tegen het einde van de zestiende eeuw staakte het Amsterdamse hof echter het invoegen van deze rapporten tussen de strafzaken. Er is dus een hiaat in de informatie na 1590. Gelukkig zijn vijf afzonderlijke registers bewaard gebleven, die beginnen tegen het einde van de jaren zestig van de zeventiende eeuw.⁵¹ Tesamen

⁴⁹ Jüngen 1990, 84-85. De onzekerheidsmarge wordt veroorzaakt door het feit dat hij, ook bij de rechtszaken, alleen die levensdelicten in beschouwing wil nemen waar de *locus delicti* Amsterdam was. In sommige gevallen was de *locus delicti* onbekend.

⁵⁰ Jüngen 1982, 19. De periode overlapt met een andere die hij in een later artikel behandelt, waarin ook de gegevens voor 1560 opgenomen zijn. De berekening van het doodslag-cijfer werd gecompliceerd door het feit dat de bevolkingsschattingen voor 1600 van De Vries (65.000) en Bairoch et al. (54.000) ver uiteen lopen. Omdat Amsterdam volgens de bevolkingstelling van 1622 meer dan 100.000 inwoners had lijkt mij De Vries' aantal dichter bij de werkelijkheid liggen. Zijn schatting voor 1550 is 30.000. Daarom baseer ik mij op een bevolking van 47.500 in 1575.

⁵¹ *Gemeente-archief Amsterdam*, archief nr. 5061: inventaris nrs. 640c - 640g. De inventaris noemt ook 640h, maar deze bundel documenten behelst diverse soorten medisch onderzoek vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw en behoort duidelijk niet tot de reeks lijkschouwingen.

Diederiks (1982, 43-49) geeft cijfers over doodsoorzaken van alle personen die in Amsterdam overleden (uit GAA, PA: *Collegium Medicum*, een reeks die in 1776 begint), maar moord wordt door hem niet als een aparte categorie onderscheiden (die moet impliciet opgenomen zijn in de categorie 'anders', die meestal zo'n 20 % omvat).

Een reeks die in 1777 begint, de zogenaamde *Haaldodenboeken* (GAA, DTB: nrs. 1271-1273), kan niet beschouwd worden als een relevante bron voor moord. Cf. Faber 1978, 237 en de literatuur waarnaar daar verwezen wordt. Kennelijk weet niemand precies wat deze bron inhoudt en hebben de twee voorgangers van

beslaan deze schouwregisters de periode 1666-1817, met lacunes in de jaren 1680-1692 en 1727-1751. Als een register niet begon in januari of eindigde in december heb ik het eerste of het laatste jaar weg gelaten. Daardoor zijn er gegevens beschikbaar over drie periodes: 1667-1679, 1693-1726 en 1752-1816. In mijn tabellen is de tweede periode gesplitst in twee sub-periodes en de derde in vier sub-periodes. Omdat de lijkschouwingsrapporten in chronologische volgorde in een gebonden register zijn opgetekend acht ik het onwaarschijnlijk dat er gevallen verloren zijn gegaan. Het probleem is eerder dat er teveel zijn.

Niet ieder onderzocht lichaam was werkelijk dood. Rond 1700 bevatten de registers ook onderzoek van gewonde personen, terwijl er steeds enkele rapporten voorkomen over iemands geestesgesteldheid of over de toestand van de geslachtsdelen van een meisje; het laatste waarschijnlijk wegens verdenking van verkrachting. Dit soort zaken kan gemakkelijk herkend worden. Dat geldt niet voor het onderzoek van de lijken. Zoals reeds bleek uit de verslagen uit de zestiende eeuw die Jüngen bestudeerde waren er tamelijk veel ongevallen. De gegevens over de doodsoorzaak berustten op de opgetekende conclusies van een commissie van het gerecht die de inspecties uitvoerde. De registers die ik heb onderzocht bevatten ook gevallen van niet gewelddadige dood. Het probleem is dat de juridische conclusie ontbreekt. De lijkschouwingen werden gedaan door de stedelijke anatoom die geassisteerd werd door twee chirurgijns. Zij noemden zichzelf *de gezworen chirurgijns van den gerechte of de gequalificeerden tot het schouwen der lijken der nedergeslagenen* hetgeen duidelijk aangeeft dat zij de taak hadden te letten op sporen van een gewelddadige dood. Zij hielden zich aan hun beroepsmatige beperkingen, en gaven altijd uitsluitend de medische doodsoorzaak aan. Waarschijnlijk trokken de schout en schepenen hun eigen conclusies, op grond van wat er gebeurd was. Slechts in enkele gevallen is deze informatie in de registers opgenomen. De enige manier om

Faber het mis. Fabers conclusie, dat de registers voor juridische doeleinden bijgehouden werden lijkt echter ook dubieus. Letterlijk betekent hun naam immers: het boek van de doden die opgehaald werden. De meeste lijken werden opgehaald bij een privé adres. Het absolute aantal bedraagt gemiddeld 10 tot 15 per maand, waardoor het hoogst onwaarschijnlijk is dat het hier ging om doden in verband met potentiële rechtszaken. Het feit dat de registers in het archief behoorden tot de demografische stukken wijst ook op een niet-juridische oorsprong. Faber vond bovendien dat in de regel de kinderen die in de lijkschouwingsrapporten voorkwamen ook in de Haaldodenboeken geregistreerd zijn. Dit geeft aan dat de laatste groep veel meer gevallen omvat.

verder te komen was het optekenen van informatie over iedere variabele in deze bron. Vervolgens werden die gegevens gebruikt om het aantal onduidelijke gevallen zoveel mogelijk te reduceren. Voor de lijken van personen die geen kleine kinderen waren moest deze bewerking zorgvuldig worden uitgevoerd. Er waren vier mogelijkheden: moord, zelfdoding, ongeval en natuurlijke doodsoorzaak.⁵² Het vaststellen van het vierde type was relatief onproblematisch. In de desbetreffende gevallen noemden de artsen een infectie of een ziekte, of zij noteerden de afwezigheid van tekenen van geweld als ze het niet wisten. Het probleem was vooral het onderscheiden van moord van zelfdoding en van dood door ongeval. Informatie over de toestand van het lijk of over de omstandigheden van het overlijden stelde me soms in staat een geval met zekerheid in één van de drie categorieën onder te brengen. Dat deed ik ook - weliswaar niet met stelligheid maar wel met een redelijke mate van zekerheid - in een ander geval: wanneer 'strangulatie' als doodsoorzaak werd vermeld (en waarbij men vaak noteerde dat de dode een touw rond de nek had). Die zaken werden als zelfdoding geclassificeerd. De Amsterdamse bronnen bevatten geen aanwijzingen dat er anderhalve eeuw lang een bende slinkse wurgers actief was in de stad.⁵³ In de overige gevallen moeten wij de doodsoorzaak deduceren op grond van het soort verwonding dat de artsen beschrijven. Mensen die kennelijk gedood waren door een stomp voorwerp konden vermoord zijn of waren het slachtoffer van een ongeluk. Zij vormen de meerderheid van de gevallen die als 'mogelijk moord' worden aangeduid. Als een wapen was gebruikt, was een ongeval onwaarschijnlijk, maar kon het wel zelfdoding zijn geweest. Als een lijk meer dan één wond telde of als het ging om een wond die niet zelf kon zijn toegebracht,

⁵² In zijn gedegen studie van gewelddadige dood in de 19de eeuw in Philadelphia behandelt Roger Lane (1979) ook zelfmoorden en ongevallen, maar zijn doodslag statistiek berust op juridische en niet op medische bronnen.

⁵³ Er waren in totaal 146 gevallen van strangulatie. In één geval werd echter wel een moordenaar genoemd. Het lichaam van het slachtoffer werd in het water gevonden. Daarom zijn alle gevallen met de combinatie 'strangulatie/gevonden in het water' opgenomen als mogelijke moorden. Nog een aanwijzing dat strangulatie meestal met zelfmoord was geassocieerd komt uit Zierikzee. Van de commissie die in die stad de lijken schouwde werd gezegd dat ze met drie soorten lichamen te maken had: verdronkenen, verhangenen en nedergeslagenen. Cf. J.A.M. Slenders, *Het Theatrum Anatomicum in de Noordelijke Nederlanden, 1555-1800* (Scripta Tironum nr. 17/18, Katholieke Universiteit Nijmegen, Medische Faculteit) 1989, 30.

dan concludeerde ik dat er sprake was geweest van een gewelddadige dood. De steekwond, de doorgesneden keel en de doorboring met een degen werden uiteindelijk ook als moorden geteld. Hoewel het technisch mogelijk is om op deze wijze zelfmoord te plegen, is het onwaarschijnlijk dat dat werd gedaan door meer dan een handjevol mensen. De frequentie van strangulatie als doodsoorzaak wijst er op dat ophanging de gebruikelijke manier was om zelfmoord te plegen. Anderzijds brachten sommige mensen zichzelf zeker schotwonden toe. Dat leidde ertoe dat ik gevallen met één schotwond, behalve wanneer die in de rug was, tot de categorie mogelijk moord rekende. Gelukkig schijnt het gebruik van wapens niet erg populair te zijn geweest in Amsterdam in de vroegmoderne tijd. Tenslotte bracht ik de gevallen waarin vergiftiging doodsoorzaak was ook onder in de categorie mogelijk moord.

Er resulteerde een bestand van niet-pasgeboren slachtoffers, die zeker of mogelijk door een ander gedood waren. Dit bedroeg 1091 van de in totaal 1451 niet-pasgeboren lijken die onderzocht werden. Wij beschikken over betrouwbare bevolkingsschattingen voor Amsterdam. Het aantal inwoners kan in de zeven onderscheiden perioden gesteld worden op respectievelijk: 190.000, 200.000, 205.000, 210.000, 210.000, 215.000 en 220.000. Tabel 1 geeft de berekeningen weer. (Omdat ieder gemiddelde direct werd berekend op grond van het absolute aantal en werd afgerond op één decimaal komt de optelling van de gemiddelden per periode soms niet overeen met de gemiddelde totalen).

Op het eerste gezicht lijkt het alsof de ontbrekende periodes precies de cruciale jaren vormen, met een sterk stijgend doodslag-cijfer tijdens het eerste hiaat en een daling tijdens het tweede. Vooral het cijfer voor de periode 1667-79 is verrassend: het is bijzonder laag vergeleken met de zestiende eeuw maar ook duidelijk lager dan het niveau van enkele decennia later. Het is het enige cijfer dat de hypothese van een gestage daling weerspreekt. Er is echter voldoende aanleiding om te veronderstellen dat er precies in deze periode sprake is van een te lage opgave. Een stedelijke keur van 3 juni 1692 stelt expliciet dat 'sommige chirurgijns en andere mensen lichamen openen of wonden inspecteren van mensen die gesneuveld zijn of die gedood zijn bij een ongeval'.⁵⁴

⁵⁴ GA Amsterdam, archief 5061: nr. 640G.

Periode	Moorden		Mogelijk moord		Totaal
	(jaarlijks gem.)		(jaarlijks gem.)		
	abs.	per 100.000 inw.	abs.	per 100.000 inw.	per 100.000 inw.
1667-1679	5,5	2,9	1,2	0,6	3,5
1693-1709	18,0	9,0	2,4	1,2	10,2
1710-1726	17,1	8,4	0,7	0,3	8,7
1752-1767	3,3	1,6	1,9	0,9	2,5
1768-1783	3,7	1,8	4,4	2,1	3,8
1784-1799	3,1	1,5	2,4	1,1	2,6
1800-1816	2,3	1,0	0,9	0,4	1,5

Tabel 1: Moorden (met uitzondering van kindermoorden) in de Amsterdamse lijkschouwingsrapporten, 1667-1816

De magistraten bepaalden dat alleen de officiële artsen van het gerecht dit werk mochten uitoefenen. Waarschijnlijk werd sindsdien strikt de hand gehouden aan de keur, hetgeen de latere stijging van geregistreerde lijkschouwingen zou verklaren. Anderzijds moeten de officieuze inspecties van lijken in de jaren zestig en zeventig van de zeventiende eeuw zeer frequent zijn geweest om het totale aantal van na 1693 te benaderen. In de periode 1693-1709 is er daarom waarschijnlijk sprake geweest van een piek in het aantal moorden. Dat wordt ook gesuggereerd door de gegevens uit strafzaken (zie hieronder). In 1710-20 kwamen moordzaken vier keer zo vaak voor als in de tweede helft van de zeventiende eeuw, en dat kan ook het geval zijn geweest in het decennium 1701-10, waarin een hiaat van drie jaar bestaat in de sententieboeken.⁵⁵

Omdat het niveau van doodslag zoveel lager was in het register dat in 1752 werd begonnen, kan men veronderstellen dat dit ook te wijten is aan een te lage opgave. Het is echter onwaarschijnlijk dat in deze periode de gewoonte om zonder vergunning sectie te verrichten werd hervat. In de achttiende eeuw zette de bureaucrativering zich duidelijk door in de stad, ook en met name op het gebied van de rechtspraak. Een afnemend doodslag-cijfer na 1750 komt bovendien uitstekend overeen met de trend wat betreft het aantal moorden met geïdentificeerde daders dat in de loop van de achttiende eeuw afnam.⁵⁶ De kleine piek in de 'totaal' kolom over de vijfde periode is voornamelijk te wijten aan een ongebruikelijk hoog aantal onzekere gevallen. Tegen het einde van de achttiende eeuw begon de afname weer. De aantallen in de kolommen 'zeker' en 'totaal' zijn in deze periode het laagst.

⁵⁵ De schouwrapporten over deze drie jaren bevatten vijf maal kanttekeningen waaruit op te maken is dat een moordenaar geëxecuteerd werd.

⁵⁶ Faber 1983, 94-95, 98; Gijswijt-Hofstra 1984, 156.

De rapporten bieden ook informatie over de sekse en de leeftijdsgroep van het slachtoffer. Tabel 2 geeft de meest opvallende resultaten weer.

Periode	% vrouw	% kind of adolescent	% neergestoken
1667-1679	21,8	2,3	49,4
1693-1709	13,0	2,0	74,6
1710-1726	13,2	1,3	82,8
1752-1767	27,2	9,6	28,9
1768-1783	35,2	7,8	20,9
1784-1799	38,6	10,2	17,0
1800-1816	33,3	20,0	29,1
Totaal	20,6	4,7	58,1

Tabel 2: Kenmerken van slachtoffers van moord en mogelijke moord (met uitzondering van pasgeborenen) in Amsterdam, 1667-1816

Dat vrouwen en kinderen een kleinere kans hadden om doodgestoken te worden dan volwassen mannen zal wel niet als een verrassing komen. De cijfers worden vooral opmerkelijk als ze vergeleken worden met de frequenties in tabel 1. De correlaties, zowel negatief als positief, zijn bijna perfect: als het doodslag-cijfer hoog is, stijgt het percentage steekpartijen met dodelijke afloop en daalt het percentage vrouwelijke en jonge slachtoffers. In de meeste gevallen ontbreekt informatie over de daders, maar vrouwen die mannen doodden, met name door hen neer te steken, moeten zeldzaam zijn geweest. Het hoge percentage moorden tussen ca. 1690 en ca. 1730 moet dus voornamelijk veroorzaakt zijn door een toename in de gevechten met steekwapens tussen mannen.

De eeuw der statistiek

Na het laatste opgetekende geval, in augustus 1817, zitten er tientallen lege bladzijden in het Amsterdamse register van gerechtelijke lijkschouwingen. Als de artsen al verslagen bleven opstellen dan zijn die niet bewaard gebleven. Hoewel Herman Franke's recente artikel mij in staat stelt om de draad weer op te pakken in 1850 zijn zijn cijfers nauwelijks met de mijne te vergelijken. Tot

1911 zijn alleen statistieken over veroordelingen beschikbaar; de schaal ervan is nationaal en zij omvatten ook pogingen tot moord en doodslag. In deze statistiek schommelt het doodslag-cijfer rond de 0,5 tot ver in de 20e eeuw.⁵⁷ In de eerste tien jaar van deze reeks kan dat wijzen op een feitelijk doodslag-cijfer dat dicht ligt bij dat wat voor Amsterdam aan het begin van de negentiende eeuw berekend werd. Wij nemen dan aan, dat het aantal ontdekte moorden nog steeds drie tot vier keer hoger was dan het aantal vervolgte moordenaars. Als dit klopt, dan moet het nationale doodslag-cijfer uiterlijk rond 1900 zijn gaan dalen. In een medisch statistische reeks die begint in 1911, schommelt het tot 1965 (met uitzondering van de Tweede Wereldoorlog) rond de 0,3.⁵⁸ Hoewel gerechtelijke en politionele statistieken van levensdelicten de laatste decennia zijn geïnfleerd door de opname van poging tot moord of doodslag en van abortus en euthanasie gevallen, leidt al het bewijsmateriaal dat door Franke wordt geanalyseerd tot de overtuigende conclusie dat het nationale doodslag-cijfer vanaf 1970 begon te stijgen.

Franke behandelt de Amsterdamse statistieken van doodsoorzaken niet afzonderlijk. Zij zijn beschikbaar voor de periode 1979-89.⁵⁹ Tijdens die jaren schommelde het absolute aantal levensdelicten zonder een bepaald patroon te vertonen. Het gemiddelde jaarlijkse aantal per 100.000 mensen was 2,1. Dit cijfer is echter niet geheel vergelijkbaar met dat wat berekend werd op grond van de sectieverslagen, omdat de huidige statistieken betrekking hebben op inwoners van Amsterdam, die willekeurig waar gedood zijn, en de vroegere verslagen op personen van willekeurige herkomst, die in de stad de dood vonden. Voor het laatste soort informatie kunnen we weer een beroep doen op Franke's artikel. Hij geeft betrouwbare cijfers over levensdelicten die in de jaren 1987-1990 in Amsterdam gepleegd werden. Het absolute aantal mensen dat in die jaren in de stad gedood werd was respectievelijk 40, 52, 46 en 45.⁶⁰ Dit geeft een jaarlijks gemiddelde van 6 per 100.000 inwoners.

Geconcludeerd kan worden dat Amsterdam geen uitzondering vormt

⁵⁷ Franke 1991, 23.

⁵⁸ Franke 1991, 28.

⁵⁹ *Centraal Bureau voor de Statistiek* in Voorburg: Bibliotheek, nr. 4 F 52, serie B3. De reeks begint in de jaren zestig, maar het classificatiesysteem dat tot 1978 gebruikt werd onderscheidt geen aparte categorie moorden.

⁶⁰ Franke 1991, 28.

op de huidige stijging van het doodslag-cijfer. De stijging wordt nog opvallender als we ons realiseren dat medische technologie en organisatie een veel grotere invloed hebben op de huidige cijfers dan in vroeger eeuwen. Toevallig stellen Amsterdamse bronnen van rond 1700 mij in staat om een schatting te maken van de invloed van medische kundigheid van bijna driehonderd jaar later. Schouwingen van ernstig gewonde personen zijn opgenomen in het tweede en derde register van lijkschouwingen. Tegen het einde van het derde register worden deze rapporten zeldzamer; de gewonden lijken tot 1706 stelselmatig onderzocht te zijn. Sommige slachtoffers werden tweemaal onderzocht; eerst als gewonde en één of meer dagen later als lijk. In de tussentijd waren ze verpleegd in het gasthuis van de stad. In de periode 1693-1706 bedroeg hun aantal in totaal drieënzestig; dat is vierenhalf per jaar. Bij een gemiddelde van negentien moorden per jaar in deze periode, maken mensen die in het gasthuis aan hun verwondingen bezwijken daar 23,7% van uit. Dit is het percentage slachtoffers dat gered had kunnen worden als onze huidige medische technologie beschikbaar was geweest.⁶¹ We kunnen concluderen dat in de vroegmoderne periode ongeveer een kwart van alle moordslachtoffers 'onnodig' stierf. Daarom moet het huidige doodslag-cijfer met eenderde verhoogd worden om vergelijkbaar te zijn met de cijfers van voor 1900. Dit zou een gecorrigeerd doodslag-cijfer voor hedendaags Amsterdam betekenen van 8, bijna even hoog als in het eerste kwart van de achttiende eeuw.⁶²

⁶¹ Natuurlijk sterven er tegenwoordig ook slachtoffers in het ziekenhuis. Anderzijds stierven slachtoffers, die tegenwoordig door een ambulance afgevoerd zouden worden, ter plaatse en werden dus in 1700 onmiddellijk als lijk onderzocht. Mijn meetinstrument gaat er van uit dat deze factoren elkaar opheffen. Een ernstiger beperking is dat het meetinstrument gebaseerd is op een situatie waarin een mes het gebruikelijke moordwapen was. Bij een bespreking van dit probleem wijst Lane (1979, 80) op het feit dat veel gewelddadige sterfgevallen in de negentiende eeuw in Philadelphia het gevolg waren van verwondingen die zelfs heden ten dage moeilijk medisch behandeld zouden kunnen worden. Waarschijnlijk betekent dit dat minder dan een kwart 'onnodig' stierf.

⁶² Anderzijds was Amsterdam in de vroegmoderne tijd een stad omgeven door platteland. Eerlijkheidshalve zou men het gehele stedelijke gebied binnen en buiten de huidige gemeente Amsterdam als eenheid van vergelijking moeten nemen. Ongetwijfeld zou dit het huidige doodslag-cijfer weer verlagen.

Contextuele gegevens

De Amsterdamse lijkschouwingsrapporten bevatten soms, maar niet systematisch, gegevens over de omstandigheden van een zaak. De enige manier om systematisch contextueel materiaal te verzamelen over moord en doodslag in Amsterdam is door ons opnieuw te buigen over de strafzaken. De reeks vonnissen waarin sprake is van openbare strafvoltrekking, die ik in eerder onderzoek verzamelde, vormt de grondslag. Deze reeks beslaat de periode 1651-1750 en omvat alle levensdelicten die vervolgd werden, met uitzondering van die waarin de verdachte zich met succes op zelfverdediging beriep. Aanvullende gegevens over deze gevallen werden gevonden in de confessieboeken. Omdat de periode van mijn eerdere onderzoek net voor de sterke daling in het doodslag-cijfer eindigde, was het nodig om het aantal gevallen met die uit volgende jaren uit te breiden. Sjoerd Faber gaf mij genereus verwijzingen waardoor ik verhoren in verband met moord kon traceren voor de periode 1751-1810. Voor een diachrone vergelijking onderscheid ik drie perioden: 1651-1700 (vierendertig moordenaars die zesendertig slachtoffers maken); 1701-1750 (tweeënzestig moordenaars met zesenzestig slachtoffers) en 1751-1810 (negentwintig moordenaars, vierendertig slachtoffers). Slechts één keer was er duidelijk sprake van twee mensen die samen één ander doodden. Rechtszaken wegens medeplichtigheid of poging tot moord werden buiten beschouwing gelaten; evenals rechtszaken wegens kindermoord. Eén decennium, 1711-1720, is met zevenentwintig vervolgingen wegens moord, grotendeels verantwoordelijk voor het hoge aantal in de tweede periode.⁶³

Als men dit bestand beschouwt als een steekproef uit het werkelijke aantal Amsterdamse moorden, dan is de enige systematische afwijking dat de daders gearresteerd werden. Het is moeilijk om voor verschillende situaties de pakkans in te schatten. Ik zou hebben verondersteld dat die kans groter was als iemand een intieme bekende had gedood, omdat men dan snel verdacht werd en minder geneigd was om te vluchten. Maar de klerk die in 1714 de lijkschouwingsrapporten schreef, noteerde dat naar verluidt niet minder dan vier vrouwen waren doodgestoken door hun echtgenoten en één ander door haar schoonzoon. Geen van deze verdachten komt voor in de vonnisboeken; misschien waren zij gevlucht. Anderzijds

⁶³ Gegevens afkomstig uit: GA Amsterdam, archief nr. 5061: nrs. 308-515, 581-598, 605-614. Zoals gezegd ontbreken de vonnissen voor de jaren 1706-1709.

kunnen sommige beroepscriminelen in de stad gebleven zijn, zonder dat ze ontdekt werden. Voor het bepalen van de representativiteit van de gevallen die hierna besproken zullen worden, beschikken we over één kwantitatieve indicator: de sekse van het slachtoffer komt zowel voor in de strafzaken en als in de lijkschouwingsrapporten. In de eerste bron is het percentage vrouwelijke slachtoffers 36,8, hetgeen aanzienlijk hoger is dan in de tweede. Mensen die vrouwen doodden werden kennelijk vaker gepakt (en deden minder vaak een beroep op zelfverdediging) dan moordenaars van mannen. Het verschil tussen de twee bronnen wordt echter grotendeels veroorzaakt door een buitengewoon hoog aantal vrouwelijke slachtoffers in de derde periode van de strafzaken. In de eerste en de tweede periode vormen zij respectievelijk 25% en 22,7% van de gevallen, een percentage dat vergelijkbaar is met dat in de lijkschouwingsrapporten. De eerste en tweede periode kunnen dus als tamelijk representatief beschouwd worden. De periode 1751-1810, waarin niet minder dan zesentwintig van de vierendertig slachtoffers (76,5 %) vrouwen waren moet met meer omzichtigheid behandeld worden.

Het aantal vrouwelijke moordenaars in de reeks rechtbankverslagen, in totaal tien, is te gering om een zinvolle vergelijking in de tijd te kunnen maken. Samen maakten zij twaalf slachtoffers: één echtgenoot, de andere elf waren vrouwen of (eigen) kinderen.⁶⁴ Kortom, van alle daders die partners en minnaars/minaressen vermoordden, was er slechts één een vrouw.

⁶⁴ Er waren in de drie perioden respectievelijk twee, drie en vijf moordenaressen.

Het slachtoffer is	Abs.	%
Echtgenoot	10	7,4
Minnaar	12	8,8
Kind, ouder, broer, zuster	7	5,1
Andere (schoon) familie	3	2,2
Beroepsrelatie	12	8,8
Criminele relatie	6	4,4
Ander soort bekende	34	25,0
Vreemde	42	30,9
Relatie onduidelijk	10	7,4
Totaal	136	100

Tabel 3: Relaties tussen slachtoffer en dader in Amsterdamse moordzaken, 1651-1810

In tabel 3 worden negen mogelijke relaties tussen slachtoffer en dader onderscheiden. Het vaakst komen vreemden voor. Natuurlijk gaat er aan vrijwel iedere moord enige interactie vooraf; het slachtoffer werd als vreemde geclassificeerd wanneer de moordenaar hem of haar voor het gebeuren niet kende. In de meeste van de 'onduidelijke' gevallen is uit de archieven niet op te maken of de twee elkaar al dan niet kenden; in den regel ging het hier om kennissen of vreemden, niet om familie. De categorie verre verwanten en schoonfamilie telt slechts één vertegenwoordiger in iedere periode.⁶⁵ Daarom is deze categorie gecombineerd met de drie volgende. De eerste drie categorieën vormen tesamen de intimi. Door de slachtoffers op deze manier te groeperen hebben we nu het aantal soorten relaties tot vier teruggebracht. Tabel 4 geeft een overzicht van de percentages in de verschillende tijdperken.

⁶⁵ Deze zaken betreffen: een man die met zijn neef vocht in een herberg; een man die ruzie maakte met zijn schoonmoeder; een man die de zuster van zijn vrouw doodstak en vervolgens zelfmoord pleegde. Over de laatste zaak is weinig bekend; dader en slachtoffer kunnen minnaars zijn geweest.

Groep slachtoffers	1651-1700		1701-1750		1751-1810	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Intimi	4	11,1	9	13,6	16	47,1
Bekenden	13	36,1	32	48,5	10	29,4
Vreemden	17	47,2	20	30,3	5	14,7
Onduidelijk	2	5,6	5	7,6	3	8,8
Totaal	36	100	66	100	34	100

Tabel 4: Intimi en niet-intimi onder de slachtoffers in Amsterdamse moordzaken in drie tijdperken

Het percentage bekenden fluctueert min of meer en er is een lichte stijging, hoewel het minder dan tien procent blijft, van het aandeel onduidelijke gevallen. De aandacht wordt vooral getrokken door twee de andere categorieën. De verhouding tussen vreemden en intimi veranderde van 4:1 in de eerste periode tot 2:1 in de tweede en 1:3 in de derde periode. Zelfs al zouden in deze laatste periode alle onduidelijk gevallen vreemden zijn, dan nog was de verhouding 1:2. Daar kan tegenin gebracht worden, dat ik hiervoor twijfel heb gezaaid over de representativiteit van de rechtszaken in de derde periode. Ik ben echter niet bereid om de waargenomen trend geheel als een artefact te beschouwen. Het percentage van alle drie subcategorieën van de categorie intimi nam bijvoorbeeld toe. Er bestaat ook een trend wat betreft de leeftijd van de moordenaars: respectievelijk 27,1, 30,0 en 33,4 jaar in de drie tijdperken. Deze trend komt overeen met een verschuiving van ruzies tussen vreemden naar conflicten tussen intimi, omdat wij van de laatsten verwachten dat zij gemiddeld ouder zijn dan de betrokkenen bij een kroegruzie. Tenslotte: omdat het aantal moordslachtoffers in de lijkschouwingsrapporten na het midden van de achttiende eeuw veel lager was, vormen de rechtszaken van de derde periode de meest uitvoerige steekproef. In de vroege negentiende eeuw was het aantal slachtoffers dat in de lijkschouwingsrapporten voorkwam, slechts drie tot vier keer hoger dan dat in de rechtszaken. Het doodslag-cijfer was aanzienlijk gedaald vergeleken met een eeuw daarvoor. Hiervoor formuleerde ik de hypothese dat zo'n daling gepaard zou gaan met een stijgend percentage van moorden op intimi. Dit is precies wat er gebeurd is.

Het is verhelderend om het tweede decennium van de achttiende eeuw, toen er zoveel rechtszaken voorkwamen, apart te behandelen.

Dat decennium valt in verschillende opzichten op. Het percentage vrouwelijke slachtoffers (10%) was nog lager dan in de lijkschouwingsrapporten uit die periode. De moordenaars, allen mannen, waren relatief jong (gemiddeld 25,8 jaar) en niet minder dan 70 % van hen was in Amsterdam geboren. Geen van de rechtszaken had betrekking op de dood van een intieme verwant en geen enkele gewelddaad in dit decennium kan opgevat worden als een gevolg van opgekropte spanningen. Met die uitspraak komen wij tot een meer interpretatieve evaluatie van het materiaal. In de periode 1711-1720 hadden achttien gevallen van moord en doodslag te maken met een kroegruzie of een soortgelijk incident; vier hingen samen met een beroving, drie betroffen verzet tegen inhechtenisname, één man had plotseling drie andere aangevallen zonder duidelijke reden en in één geval waren de omstandigheden onduidelijk. De golf van rechtszaken betekent kennelijk een toename van het aantal betrapte impulsieve moordenaars. Bovendien waren deze moordenaars jong en geworteld in de lokale gemeenschap. Gezien de piek van het doodslag-cijfer in deze periode, moet de toename van het aantal rechtszaken ook een toename in het feitelijke aantal ruzies met dodelijke afloop betekend hebben. Dit suggereert dat hoge doodslag-cijfers in preïndustriële samenlevingen het resultaat zijn van het veel voorkomen van café-ruzies en vergelijkbare soorten impulsief geweld in de lokale gemeenschap.

Een karakterisering van de rechtszaken met behulp van de twee assen die ik heb onderscheiden is een gevaarlijke onderneming. Geen enkele moord kan eenvoudig als een of ander ideaaltype geëtiketteerd worden. Ik geef een kort overzicht van de gevallen, waarbij ik mezelf beperk tot dat wat relevant is voor de bespreking van trends. In de periode 1651-1750 kwam impulsief geweld het meest voor. Ongeveer drievijfde van de moorden in die periode was het gevolg van conflicten die ontstonden in de kroeg en op straat, kennelijk zonder voorgeschiedenis. Er kwam geen planning bij kijken, of een klein beetje als een ruzie onderbroken werd en een van de vechtersbazen de gelegenheid kreeg om naar huis te gaan en een mes te halen. Als twee mensen vochten kwam een derde soms tussenbeide en dat kon hem tot dader of slachtoffer maken. In andere gevallen werd de moordenaar uitgedaagd doordat het slachtoffer hem sarde. Ook de marginale bevolking was betrokken bij dit soort geweld. Een zakkenroller stak een andere dood toen ze vochten over de verdeling van de buit. Afgezien van dit soort ruzies had ongeveer de helft van de moorden die met beroving samen hingen impulsieve trekken. Een

man had bijvoorbeeld zitten drinken met een ander en plotseling besloten hem van zijn bezittingen te beroven. Of een vrouw doodde een andere vrouw uit wanhoop, omdat ze haar geld schuldig was dat ze niet kon betalen. In de periode 1751-1810 kan daarentegen slechts tussen een derde en de helft van de moorden impulsief genoemd worden. Dat betekent niet dat er in de overige gevallen sprake was van beraamd geweld. Zorgvuldige planning bleef zeldzaam; die kwam alleen bij sommige berovingen voor.⁶⁶

Over de as instrumenteel-ritueel geweld kan nog minder worden gezegd. Het is op grond van de beschikbare gegevens moeilijk te bepalen in welke mate de caféruzies en vergelijkbare gevechten ook expressieve trekken hadden. Één geïsoleerd geval van rituele moord was uitzonderlijk door de buitensporigheid ervan.⁶⁷ In de meeste gevallen van instrumenteel geweld ging het om moorden die met vermogensdelicten samen hingen. Zij kwamen in de gehele periode 1651-1810 voor.

De vraag in hoeverre het doden van een intieme bekende een uitbarsting was van opgekropte spanningen moet afzonderlijk behandeld worden. Het is moeilijk om deze vraag te verbinden met de twee geweldsassen. Een moord die voortvloeit uit een slepend conflict kan nauwelijks impulsief genoemd worden, maar wordt meestal ook niet van tevoren gepland. Hoewel het waarschijnlijk in de moderne tijd vaker voorkomt, staat zo'n daad dicht bij ritueel dan bij instrumenteel geweld. Ik definieer dit soort moord op een intieme bekende als: 'veroorzaakt door spanningen'. Het tegenovergestelde type, dat in verschillende Amsterdamse strafzaken beschreven wordt, kan 'veroorzaakt door toorn' genoemd worden. Wij komen dat type vooral tegen als mannen hun vrouw of concubine vermoorden. Kenmerkend voor die gevallen is, dat de dader zegt dat hij dronken was en over iets geïrriteerd raakte. Soms ging het om een uit de hand gelopen mishandeling. Hoewel we voorzichtig moeten zijn bij het interpreteren van de bronnen, lijkt het of in dergelijke gevallen een voorgeschiedenis van onderhuidse con-

⁶⁶ Een geval van gepland geweld vond reeds in 1664 plaats, toen een huurmoordenaar een Jood neerschoot op verzoek van een andere Jood. GA Amsterdam, archief 5061: nr. 316, fo. 64 e.v.

⁶⁷ In 1742 slaagde een oude man er in om een jongere man die hij haatte, te overmeesteren. Hij bond zijn slachtoffer vast aan een muur, sloeg zijn hoofd er af met een beitel en vilde hem. GA Amsterdam, archief 5061: nr. 402, fo. 106 et seq.

flicten ontbreekt. Tot in de jaren twintig van de achttiende eeuw kan het doden van een partner steeds op deze wijze worden gekarakteriseerd. Daarna duiken de gevallen die door spanningen veroorzaakt worden op in de strafzaken en zij worden frequenter in de periode 1751-1810. Verreweg de meeste gevallen in die periode behoren tot één van de volgende vier groepen, die alle ongeveer even vaak voorkomen: moord op intimi veroorzaakt door spanningen, moord op intimi veroorzaakt door toorn, impulsief geweld ten aanzien van vreemden of kennissen en moord die met beroving samen hangt.

Het laatste probleem met betrekking tot het doden van intieme bekenden betreft vergiftiging. De eerste opgetekende rechtszaak vond plaats in 1728, toen een man zijn zuster met arsenicum vergiftigde om van haar te erven.⁶⁸ Eerder, tussen 1693 en 1726, hadden de artsen die de lijkschouwingen verrichtten vergif gevonden in vier lijken; hun verslagen bevatten twintig van dergelijke gevallen in de volgende jaren. Dit wijst erop dat de bezorgdheid van historici over een hoog onbekend aantal gifmoorden, door vrouwen of door anderen, wellicht overdreven is.

Geconcludeerd kan worden dat het contextuele bewijsmateriaal dat tot dusverre verzameld werd, een trend aangeeft. Direct impulsief geweld overheerste tot aan het midden van de achttiende eeuw en werd sindsdien minder. Met name het voorkomen van kroegruzies nam af. Tegelijkertijd vond een verschuiving plaats van het doden van vreemden naar het doden van intieme bekenden. Vanaf de jaren twintig van de achttiende eeuw werden meer moorden op intimi veroorzaakt door spanningen.

Conclusie

De bewering dat er een ontwikkeling plaats vond in het soort geweld met dodelijke afloop moet nog gestaafd worden door verder onderzoek. Daarvoor zijn ook gegevens uit de twintigste eeuw nodig. Voor mijn conclusie over een lange termijn trend sinds de vijftiende eeuw heb ik meer gronden. Geweld met dodelijke afloop verminderde duidelijk in Amsterdam, in ieder geval tot aan de eerste decennia van de negentiende eeuw. De trend is zo duidelijk dat in vergelijking daarmee de twijfels weinig te betekenen hebben. Het doodslag-cijfer,

⁶⁸ GA Amsterdam, archief 5061: nr. 611, vonnis 41.

gedefinieerd als het gemiddelde aantal gewelddadige doden, met uitzondering van pasgeborenen, per jaar per 100.000 inwoners van de stad, was zevenenveertig (of zelfs meer) rond het midden van de vijftiende eeuw. Honderd jaar later bedroeg het achtentwintig, en het was tot drieëntwintig gedaald aan het einde van de zestiende eeuw. In de periode 1667-1679 was het bijzonder laag, ongeveer drie, maar dat is waarschijnlijk te wijten aan te lage opgaven. Aan het eind van de zeventiende en in het eerste kwart van de achttiende eeuw was het doodslag-cijfer ongeveer negen. Tegen het midden van die eeuw was het scherp gedaald: tussen twee en drie. In de eerste decennia van de negentiende eeuw bedroeg het ongeveer één.

Wat betreft de andere gebieden in Nederland kunnen alleen Berents' gegevens in beschouwing genomen worden. Hoewel zijn cijfer een minimum aangeeft is het nog tamelijk hoog. Een doodslag-cijfer van ongeveer 50 voor de stad Utrecht in de eerste helft van de vijftiende eeuw komt overeen met de Amsterdamse gegevens voor dezelfde periode. De Nederlanden maakten dus ook de algemene lange termijn daling door die het eerst in Engeland werd waargenomen. In ons land was de daling zelfs duidelijker. De Nederlandse trend begon op een veel hoger niveau dan de Engelse en bleef relatief hoog tot ver in de achttiende eeuw. Vanzelfsprekend moet men voorzichtig zijn met zo'n bewering. De Engelse cijfers zijn deels gebaseerd op strafzaken zij berusten op de geaggregeerde gegevens van graafschappen en steden van verschillende omvang. Misschien dat een longitudinaal onderzoek van lijkschouwingen in Londen een curve zou opleveren die lijkt op de Amsterdamse ontwikkeling. Het is, hoe dan ook, te simpel om te stellen dat een metropool als Amsterdam veel kroegen had en daarom veel kroegruzies. Na 1750 bruiste de stad nog steeds van het leven en toch was het doodslag-cijfer gedaald. Ten slotte kan één opmerking met stelligheid gemaakt worden: het materiaal roept ernstige twijfels op over de these dat de Nederlandse samenleving vanouds minder gewelddadig was dan de omringende Europese landen.

In onze tijd bedraagt het Amsterdamse doodslag-cijfer weer 6 (met correctie: 8). Er is al veel gezegd over de recente stijging.⁶⁹ Er moet echter op twee cruciale punten een ernstig voorbehoud gemaakt

⁶⁹ Ik ben het in het algemeen eens met Franke's stelling: terwijl bepaalde bevolkingsgroepen met hernieuwde kracht geweld bedrijven, is de bezorgdheid over geweld bij de meerderheid van de bevolking groter dan ooit (Franke 1991, 18-19; 36-40).

worden. In de eerste plaats is het nationale doodslag-cijfer tegenwoordig veel lager dan dat van de hoofdstad; volgens de medische statistiek van de jaren tachtig bedraagt het eerste 0,9. Dodelijk geweld neigt ernaar zich in Amsterdam (en enkele andere grote steden) te concentreren, en dat hoeft in vroeger eeuwen niet het geval te zijn geweest. Ten tweede wordt deze concentratie in de hoofdstad vooral veroorzaakt door het feit dat die een centrum is van de professionele misdaad, met name de drugshandel. En geweldsmisdrijven worden in verhouding vaker gepleegd door groepen die etnisch of cultureel marginaal genoemd kunnen worden.⁷⁰ Het lijkt er op dat het idee dat dodelijk geweld verschoven is naar de marges van de samenleving voor Nederland opgaat. Dit betekent dat de huidige cijfers niet per se strijdig zijn met Elias' theorie.⁷¹ Er is nog een andere manier om dit te zeggen: zwaar geweld is tegenwoordig samengebald op 'niet gepacificeerde eilanden'. In de negentiende eeuw waren de nationale samenlevingen in Europa bijzonder homogeen. De grotere differentiatie die in de late twintigste eeuw ontstond heeft daarentegen geleid tot de opkomst van kleine eilanden binnen deze samenlevingen, waar de door de staat gegarandeerde vredige rust tot op zekere hoogte verstoord is. Om deze hypothese te bevestigen, is nieuw bewijsmateriaal, onafhankelijk van het doodslag-cijfer, nodig. Door recente trends met lange termijn ontwikkelingen te verbinden kan historisch onderzoek bijdragen tot een beter begrip van hedendaagse problemen.

⁷⁰ Dit is de conclusie van de meeste auteurs in het themanummer van het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 18, 3 (1991). In het algemeen zijn etnische en raciale diversiteit belangrijke factoren als we huidige trends wat betreft moord en doodslag willen verklaren. Zie ook de resultaten van Roger Lane's onderzoek: in de Verenigde Staten, waar het doodslag-cijfer altijd hoger is geweest dan in Europa, hebben er ook altijd meer raciale spanningen bestaan. Door grotendeels economische omstandigheden, zoals uitsluiting van de arbeidsmarkt, is een groeiend percentage Amerikaanse moordenaars zwart (Lane 1980, 103-107).

⁷¹ Zie ook de opmerkingen van Schwerhoff 1991, 285-286.

- Bairoch, Paul et al., *La population des villes Européennes. Banque de données et analyse sommaire des résultats, 800-1850*, Genève 1988.
- Bayard, Françoise, Les crimes de sang en Lyonnais et Beaujolais aux 17e et 18e siècles. In: Garnot, Benoît (ed.), *Histoire et criminalité, de l'Antiquité au 20e siècle, nouvelles approches* (Actes du colloque de Dijon-Chenove, 3, 4, 5 Octobre 1991), 273-281.
- Beattie, John M., *Crime and the courts in England, 1660-1800*. Oxford 1986.
- Berents, Dirk Arend, *Misdaad in de middeleeuwen. Een onderzoek naar de criminaliteit in het laat-middeleeuwse Utrecht*. s.l. 1976.
- Berents, Dirk Arend, *Het werk van de vos. Samenleving en criminaliteit in de late middeleeuwen*. Zutphen 1985.
- Blok, Anton, Zinloos en zinvol geweld, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 18, 3 (1991) 189-207.
- Boomgaard, Jan, Het Amsterdamse criminaliteitspatroon in de late middeleeuwen. In: H.A. Diederiks & H.W. Roodenburg (red.), *Misdaad, zoen en straf. Aspecten van de middeleeuwse strafrechtsgeschiedenis in de Nederlanden*. Hilversum 1991, 102-119.
- Boomgaard, Jan, *Misdaad en straf in Amsterdam. Een onderzoek naar de strafrechtspleging van de Amsterdamse schepenvank, 1490-1552*. Zwolle, Amsterdam 1992.
- Brown Keith, *Bloodfeud in Scotland, 1573-1625. Justice and politics in an early modern society*, Edinburgh 1986.
- Cameron, Ian A., *Crime and repression in the Auvergne and the Guyenne, 1720-1790*, Cambridge 1981.
- Castan, Nicole, *Les criminels de Languedoc. Les exigences d'ordre et les voies du ressentiment dans une société pré-révolutionnaire, 1750-1790*. Toulouse 1980.
- Chesnaïs, Jean-Claude, *Histoire de la violence en Occident de 1800 à nos jours*, Paris 1981.
- Cockburn, J.S., Patterns of violence in English society. Homicide in Kent, 1560-1985, *Past and Present* 130 (1991) 70-106.
- Davis, Natalie Zemon, *Fiction in the archives. Pardon tales and their tellers in 16th-century France*, Stanford 1987.
- Dekker, Rudolf M., 'Politiek geweld' en het proces van staatsvorming in de geschiedenis van de Nederlanden, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 10, 2 (1983) 335-52 (1983a).
- Dekker, Rudolf M., Ontwikkelingsperspectief of gezichtsbedrog? *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 10, 3 (1983) 593-6 (1983a).
- Diederiks, Herman, *Een stad in verval. Amsterdam omstreeks 1800, demografisch, economisch, ruimtelijk*, Meppel 1982.
- Eshof, P. van den & E.C.J. Weimar, Moord en doodslag in Nederland. Nederlandse gegevens in internationaal perspectief, *Justitiële Verkenningen* 17, 1 (1991) 8-34.
- Faber, Sjoerd, Kindermoord, in het bijzonder in de 18e eeuw te Amsterdam, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 93 (1978) 224-40.

- Faber, Sjoerd, *Strafrechtspleging en criminaliteit te Amsterdam, 1680-1811. De nieuwe menslievendheid*, Arnhem 1983.
- Franke, Herman, Gewelddiscriminatie in Nederland. Een historisch-sociologische analyse, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 18, 3 (1991) 13-45.
- Garnot, Benoît, L'uxoricide féminin au 18e siècle: du particulier au général. In: Garnot, Benoît (ed.), *Histoire et criminalité, de l'Antiquité au 20e siècle, nouvelles approches* (Actes du colloque de Dijon-Chenove, 3, 4, 5 Octobre 1991) 283-8.
- Graafhuis, A. et al., Misdaad en straf in de stad Utrecht in de tweede helft van de 16e eeuw, *Recht en Slecht. Een registratie van misdaad en straf in de stad Utrecht, 1550-1575*. Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht 1976, 17-89.
- Gurr, Ted Robert, Historical trends in violent crime. A critical review of the evidence, *Crime and Justice. An Annual Review of Research* 3 (1981) 295-353.
- Gijswijt-Hofstra, Marijke, *Wijkplaatsen voor vervolgd. Asielverlening in Culemborg, Vianen, Buren, Leerdam en IJsselstein van de 16e tot eind 18e eeuw*. Dieren 1984.
- Hoeven, Anton van den, *Ten exempel en afschrik. Strafrechtspleging en criminaliteit in Haarlem, 1740-1795* (ongepubliceerde scriptie, Universiteit van Amsterdam, 1982).
- Hoffer, Peter C. & N.E.H. Hull, *Murdering mothers. Infanticide in England and New England, 1558-1803*. New York, London 1981.
- Hufton, Olwen, Women and violence in early modern Europe. In: Fia Dieteren & Els Kloek (eds.), *Writing women into history*. Amsterdam 1990, 75-95.
- Jüngen, Jean A.G., *Een stad van justitie? Een verkenning van misdaad en maatschappij in Amsterdam in de 2e helft van de 16e eeuw* (ongepubliceerde scriptie, Vrije Universiteit Amsterdam, 1979).
- Jüngen, Jean A.G., *God betert. De Amsterdamse lijkschouwingsrapporten in de jaren 1560, 1570, 1580 en 1590* (ongepubliceerde scriptie, Vrije Universiteit Amsterdam, 1982).
- Jüngen, Jean A.G., Doodslagers en hun pakkans in het 16e eeuwse Amsterdam. In: Cyrille Fijnaut & Pieter Spierenburg (red.), *Scherp Toezicht. Van 'Boeventucht' tot 'Samenleving en Criminaliteit.'* Arnhem 1990, 79-97.
- Lane, Roger, *Violent death in the city. Suicide, accident and murder in 19th-century Philadelphia*. Cambridge (Mass.), London 1979.
- Lane, Roger, Urban homicide in the 19th century. Some lessons for the 20th. In: James A. Inciardi & Charles E. Faupel (eds.), *History and crime. Implications for criminal justice policy*. Beverly Hills, London 1980, 91-109.
- Marsilje, J. W. et al., *Bloedwraak, partijstrijd en pacificatie in laat-middeleeuws Holland*. Hilversum 1990.
- Maso, Benjo, Riddereer en riddermoed. Ontwikkelingen van de aanvalslust in de late middeleeuwen, *Sociologische Gids* 29, 3/4 (1982) 296-325.
- Mitterauer, Michael & Reinhard Sieder, *Vom Patriarchat zur Partnerschaft. Zum Strukturwandel der Familie*. München 1977.
- Muchembled, Robert, *La violence au village. Sociabilité et comportements populaires en Artois du 15e au 17e siècle*. Turnhout 1989.

- Österberg, Eva, Social arena or theatre of power? The courts, crime and the early modern state in Sweden. In: Pihlajamäki, Heikki (ed.), *Theatres of power. Social control and criminality in historical perspective* (Publications of Matthias Calonius Society 1). s.l. 1991, 8-24.
- Phillips, Roderick, *Putting asunder. A history of divorce in Western society*. Cambridge, etc. 1988.
- Pike, Ruth, Capital punishment in 18th-century Spain, *Histoire Sociale/ Social History*, vol. 18 (1985) 375-86.
- Ruller, Sibo van, *Genade voor recht. Gratieverlening aan ter dood veroordeelden in Nederland, 1806-1870*. Amsterdam 1987.
- Schwerhoff, Gerd, *Köln im Kreuzverhör. Kriminalität, Herrschaft und Gesellschaft in einer frühneuzeitlichen Stadt*. Bonn, Berlin 1991.
- Sharpe, James A., The history of violence in England. Some observations, *Past and Present* 108 (1985) 206-15.
- Spierenburg, Pieter, *Judicial Violence in the Dutch Republic. Corporal Punishment, Executions and Torture in Amsterdam, 1650-1750*. (Dissertatie, Universiteit van Amsterdam, 1978).
- Spierenburg, Pieter, *The Spectacle of Suffering. Executions and the Evolution of Repression: from a Preindustrial Metropolis to the European experience*. Cambridge 1984.
- Spierenburg, Pieter, Evaluation of the Conditions and Main Problems Relating to the Contribution of Historical Research to the Understanding of Crime and Criminal Justice - Report, *Historical Research on Crime and Criminal Justice*. Reports presented to the Sixth Criminological Colloquium, 1983. (Council of Europe Publications) Strasbourg 1985, 49-95.
- Spierenburg, Pieter, *The Prison Experience. Disciplinary Institutions and their Inmates in Early Modern Europe*. New Brunswick, London 1991 (a).
- Spierenburg, Pieter, Justice and the mental world. Twelve years of research and interpretation of criminal justice data, from the perspective of the history of mentalities, *IAHCCJ-Newsletter* 14 (Oct. 1991) 38-79 (1991b).
- Stone, Lawrence, Interpersonal violence in English society, 1300-1980, *Past and Present* 101, (1983) 22-33.
- Stone, Lawrence, A rejoinder, *Past and Present* 108 (1985) 216-24.
- Vries, Jan de, *European urbanization, 1500-1800*. London 1984.
- Wehler, Hans-Ulrich, *Modernisierungstheorie und Geschichte*. Göttingen 1975.
- Wilterdink, Nico, Inleiding van themanummer 'Ongewoon en alledaags geweld', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 18, 3 (1991) 7-12.
- Ylikangas, Heikki, Major fluctuations in crimes of violence in Finland, *Scandinavian Journal of History* 1 (1976) 81-103.
- Ylikangas, Heikki, Die Gewaltkriminalität in der Finnischen Geschichte. In: Pihlajamäki, Heikki (ed.), *Theatres of power. Social control and criminality in historical perspective* (Publications of Matthias Calonius Society 1). s.l. 1991, 41-54.
- Zwaan, Ton, Politiek geweld, maatschappelijke structuur en burgerlijke civilisatie. Een verkenning van de binnenstatelijke geweldpleging in de ontwikkeling van de Nederlandse samenleving, 1648-1960, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 9, 3 (1982) 433-75.

Zwaan, Ton, Politiek geweld in ontwikkelingsperspectief, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 10, 2 (1983) 353-68 (1983a).

Zwaan, Ton, Nogmaals politiek geweld in ontwikkelingsperspectief, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 10, 3 (1983), 597-601 (1983b).